

WYŁĄCZENIE SĘDZIEGO W POSTĘPOWANIU CYWILNYM

Joanna Derlatka

MONOGRAFIE

Wolters Kluwer

WYŁĄCZENIE SĘDZIEGO W POSTĘPOWANIU CYWILNYM

Joanna Derlatka

MONOGRAFIE

Stan prawny na 1 lipca 2015 r.

Recenzentka

Dr hab. Monika Michalska-Marciniak, prof. nadzw. UŁ

Wydawca

Magdalena Stojek-Siwińska

Redaktor prowadzący

Ewa Fonkowicz

Opracowanie redakcyjne

Magdalena Mościcka-Podstawka

Łamanie

Wolters Kluwer

Układ typograficzny

Marta Baranowska

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by

Wolters Kluwer SA, 2016

ISBN 978-83-264-9271-6

ISSN 1897-4392

Wydane przez:

Wolters Kluwer SA

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przykopowa 33

tel. 22 535 82 19

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Przedmowa i założenia metodologiczne	15
Rozdział I	
Podstawowe zasady wymiaru sprawiedliwości	23
1.1. Bezstronność i niezawisłość sędziowska	23
1.2. Ujęcie konstytucyjne	30
1.3. Przepisy ustrojowe	31
1.4. Aksjomaty etyczne	33
1.5. Współczesna kultura prawna	35
Rozdział II	
Kształtowanie się instytucji wyłączenia sędziego – rys historyczny	38
2.1. Prawo rzymskie i okres pojustyniański	38
2.2. Epoka średniowiecza	41
2.3. Epoka nowożytna	42
2.4. Okres zaborów	46
2.4.1. Zabór pruski	46
2.4.2. Zabór rosyjski	48
2.4.3. Zabór austriacki	52
2.5. Wyłączenie sędziego w ustawodawstwie polskim XX wieku	54
2.5.1. Przepisy konstytucyjne	54
2.5.2. Przepisy o ustroju sądów	55
2.5.3. Dawny kodeks postępowania cywilnego	58
Rozdział III	
Uwagi prawnoporównawcze	61
3.1. Wyłączenie sędziego w świetle prawa do rzetelnego procesu. Uwagi ogólne	61
3.2. Wyłączenie sędziego w prawie międzynarodowym	62

3.3. Wyłączenie sędziego w orzecznictwie ETPC	70
3.4. Prawo francuskie	78
3.5. Prawo niemieckie	83
3.6. Prawo włoskie	87

Rozdział IV

Wyłączenie sędziego w polskim kodeksie postępowania

cywilnego z 1964 r. Uwagi ogólne	91
4.1. Wprowadzenie	91
4.2. Zakres podmiotowy i przedmiotowy wyłączenia	92
4.3. Rodzaje wyłączenia sędziego	100

Rozdział V

Wyłączenie sędziego z mocy ustawy

5.1. Uwagi ogólne	111
5.2. Wyłączenie sędziego z mocy art. 48 § 1 pkt 1 k.p.c.	113
5.3. Wyłączenie sędziego z mocy art. 48 § 1 pkt 2 k.p.c.	128
5.3.1. Małżeństwo jako podstawa wyłączenia sędziego	129
5.3.2. Pokrewieństwo i powinowactwo jako podstawa wyłączenia sędziego	135
5.3.3. Podsumowanie	143
5.4. Wyłączenie sędziego z mocy art. 48 § 1 pkt 3 k.p.c.	145
5.4.1. Uwagi ogólne	145
5.4.2. Przysposobienie jako podstawa wyłączenia sędziego	147
5.4.3. Opieka i kuratela jako podstawy wyłączenia sędziego	161
5.5. Wyłączenie sędziego z mocy art. 48 § 1 pkt 4 k.p.c.	176
5.5.1. Uwagi wspólne	176
5.5.2. Radcostwo prawne jako podstawa wyłączenia sędziego	182
5.5.3. Pełnomocnictwo jako podstawa wyłączenia sędziego	187
5.6. Wyłączenie sędziego z mocy art. 48 § 1 pkt 5 k.p.c.	204
5.6.1. Uwagi ogólne	204
5.6.2. Sprawy, w których w instancji niższej sędzia brał udział w wydaniu zaskarżonego orzeczenia	206
5.6.3. Sprawy o ważność aktu prawnego	234
5.6.4. Sprawy, w których sędzia występował jako prokurator .	239
5.7. Wyłączenie sędziego z mocy art. 48 § 1 pkt 6 k.p.c.	242
5.8. Wyłączenie sędziego w postępowaniu ze skargi o wznowienie postępowania	255

Rozdział VI

Wyłączenie sędziego z mocy orzeczenia sądu	273
6.1. Uwagi ogólne	273
6.2. Integralność przepisu art. 49 k.p.c. i zasad konstytucyjnych	275
6.3. Różnice w ujęciu przesłanek względnych na tę ustaw proceduralnych	277
6.4. Przepis art. 49 k.p.c. w brzmieniu sprzed nowelizacji z 2009 r. ...	279
6.5. Nowelizacja przepisu art. 49 k.p.c. i jej geneza	293
6.6. Wątpliwości co do bezstronności sędziego w danej sprawie	297
6.7. Udzielanie niezbędnych pouczeń jako zagrożenie bezstronności	304
6.8. Legitymacja do wszczęcia postępowania o wyłączenie sędziego	313
6.9. Wniosek a żądanie wyłączenia sędziego	317
6.10. Obowiązki sędziego podlegającego wyłączeniu	337
6.11. Wniosek o wyłączenie sędziego zgłoszony w złej wierze	351
6.12. Ponowny wniosek o wyłączenie sędziego	364

Rozdział VII

Przebieg postępowania o wyłączenie sędziego	395
7.1. Wprowadzenie	395
7.2. Pojęcie sądu, w którym sprawa się toczy	396
7.3. Pojęcie sądu przełożonego	405
7.4. Rozstrzygnięcie	410
7.5. Zaskarżalność	418
7.5.1. Zaskarżalność postanowień wydanych przez sąd pierwszej instancji	418
7.5.2. Zaskarżalność postanowień wydanych przez sąd drugiej instancji przed nowelizacją kodeksu postępowania cywilnego z 2011 r.	429
7.5.3. Zaskarżalność postanowień wydanych przez sąd drugiej instancji po nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego z 2011 r.	437
7.6. Konsekwencje niewyłączenia sędziego	446
Wnioski końcowe	457
Wykaz literatury	469

Wykaz skrótów

Akty prawne

d.k.p.c.	–	rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. Nr 83, poz. 651). Akt prawny uchylony z dniem 1 stycznia 1965 r.
d.p.r.	–	dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. – Prawo rodzinne (Dz. U. Nr 6, poz. 52). Akt prawny uchylony z dniem 1 października 1950 r.
EKPC	–	Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności
fr.k.p.c.	–	francuski kodeks postępowania cywilnego – Code de Procédure Civile – wprowadzony dekretem nr 75-1123 z dnia 5 grudnia 1975 r., opublikowany w Journal Officiel z dnia 9 grudnia 1975 r., wszedł w życie z dniem 1 stycznia 1976 r.
k.c.	–	ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121)
k.p.	–	ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1502 z późn. zm.)
k.p.a.	–	ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 267 z późn. zm.)
k.p.c.	–	ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 101 z późn. zm.)

k.p.k.	–	ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.)
k.r.o.	–	ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 583)
k.s.h.	–	ustawa z dnia 15 września 2000 r. – Kodeks spółek handlowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 1030 z późn. zm.)
k.z.	–	rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań (Dz. U. Nr 82, poz. 598 z późn. zm.)
Konstytucja RP	–	ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.)
o.p.	–	ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Ordynacja podatkowa (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 613)
p.a.s.c.	–	ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. z 2014 r. poz. 1741 z późn. zm.)
p.p.s.a.	–	ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (tekst jedn.: Dz. U. z 2012 r. poz. 270 z późn. zm.)
p.u.s.p.	–	ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 133 z późn. zm.)
pr. adw.	–	ustawa z dnia 26 maja 1982 r. – Prawo o adwokaturze (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 615)
pr. spółdz.	–	ustawa z dnia 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 1443)
pr. up.	–	ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 233)
r.r.u.s.p.	–	rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych (Dz. U. poz. 925)
t.j. d.k.p.c.	–	Kodeks postępowania cywilnego – załącznik do obwieszczenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 1950 r. o ogłoszeniu jednolitego tekstu kodeksu

		postępowania cywilnego (Dz. U. Nr 43, poz. 394). Akt prawny uchylony z dniem 1 stycznia 1965 r.
u.k.s.c.	–	ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1025 z późn. zm.)
u.r.p.	–	ustawa z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 507 z późn. zm.)
u.rz.pat.	–	ustawa z dnia 11 kwietnia 2001 r. o rzecznikach patentowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2011 r. Nr 155, poz. 925 z późn. zm.)
u.s.t.	–	ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie terytorialnym (Dz. U. Nr 16, poz. 95 z późn. zm.). Obecnie ustawa ta posiada nowy tytuł – ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 594 z późn. zm.)
ustawa o SN	–	ustawa z dnia 23 listopada 2002 r. o Sądzie Najwyższym (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 499 z późn. zm.)
wł.k.p.c.	–	włoski kodeks postępowania cywilnego – Codice di Procedura Civile – wprowadzony dekretem królewskim Nr 1443 z dnia 28 października 1940 r., wszedł w życie dnia 21 kwietnia 1942 r.
ZPO	–	ustawa z dnia 12 września 1950 r. Zivilprozessordnung, BGBl. I S. 3202 ze zm.
ZZEZS	–	Zbiór zasad etyki zawodowej sędziów, załącznik do uchwały Nr 16/2003 Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 19 lutego 2003 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej sędziów

Czasopisma i oficjalne publikatory

ADR	–	ADR. Arbitraż i Mediacja
Biul. MS	–	Biuletyn Ministerstwa Sprawiedliwości
Biul. Skar.	–	Biuletyn Skarbowy
Biul. SN	–	Biuletyn Informacyjny Sądu Najwyższego (od 1988 r. Biuletyn Sądu Najwyższego)
DPP	–	Demokratyczny Przegląd Prawniczy

Gł. Pr.	–	Głos Prawa
Gł. Sąd.	–	Głos Sądownictwa
GS	–	Głos Sądownictwa
GSP	–	Gdańskie Studia Prawnicze
GSP-Prz. Orz.	–	Gdańskie Studia Prawnicze Przegląd Orzecznictwa
MoP	–	Monitor Prawniczy
NP	–	Nowe Prawo
ONSA	–	Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego
ONSA WSA	–	Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i Wojewódzkich Sądów Administracyjnych
OSA	–	Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
OSN	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego
OSNAP	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych
OSNAPiUS	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych
OSNC	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna
OSNCP	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izby Cywilnej, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych
OSNC-ZD	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna – Zeszyt Dodatkowy
OSNKW	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Wojskowa
OSNP	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych
OSNPG	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego, wyd. Prokuratury Generalnej
OSN-SD	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Sądu Dyscyplinarnego
OSNwSK	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych
OSP	–	Orzecznictwo Sądów Polskich
OSPiKA	–	Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych
OTK	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
OTK ZU	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego; Zbiór Urzędowy

OTK-A	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego; Zbiór Urzędowy, Seria A
Pal.	–	Palestra
PiP	–	Państwo i Prawo
PiŻ	–	Prawo i Życie
PN	–	Przegląd Notarialny
POSAG	–	Przegląd Orzecznictwa Sądu Apelacyjnego w Gdańsku
PPE	–	Przegląd Prawa Egzekucyjnego
PPH	–	Przegląd Prawa Handlowego
PPP	–	Przegląd Prawa Publicznego
Pr. Gosp.	–	Prawo Gospodarcze
Prob. Egz. S.	–	Problemy Egzekucji Sądowej
Prok. i Pr.	–	Prokuratura i Prawo
Prz. Leg.	–	Przegląd Legislacyjny
PS	–	Przegląd Sądowy
PUG	–	Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego
Rad. Pr.	–	Radca Prawny
Rej.	–	Rejent
RPEiS	–	Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
SC	–	Studia Cywilistyczne
St. Iur.	–	Studia Iuridica
St. Praw.	–	Studia Prawnicze
TPP	–	Transformacje Prawa Prywatnego
WPP	–	Wojskowy Przegląd Prawniczy
ZNUJ	–	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego
ZP UKSW	–	Zeszyty Prawnicze Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Inne

Dz. Urz. Min. Sprawiedl.	–	Dziennik Urzędowy Ministra Sprawiedliwości
Dz. U.	–	Dziennik Ustaw
ETPC	–	Europejski Trybunał Praw Człowieka z siedzibą w Strasburgu

ETS	–	Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej z siedzibą w Luksemburgu, zwany też Europejskim Trybunałem Sprawiedliwości
GKA	–	Główna Komisja Arbitrażowa
KRS	–	Krajowy Rejestr Sądowy
LEX	–	System Informacji Prawnej LEX
MPPOiP	–	Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych
MS	–	Ministerstwo Sprawiedliwości
MTS	–	Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
NSA	–	Naczelny Sąd Administracyjny
RP	–	Rzeczpospolita Polska
RPO	–	Rzecznik Praw Obywatelskich
SN	–	Sąd Najwyższy
TK	–	Trybunał Konstytucyjny
UE	–	Unia Europejska

Przedmowa i założenia metodologiczne

Tematem niniejszego opracowania jest instytucja wyłączenia sędziego. Stanowi ona zagadnienie o niebagatelnym wpływie na przebieg postępowania cywilnego. Wiąże się to, po pierwsze, z faktem, iż poprzez instytucję wyłączenia sędziego ustawodawca transponuje na grunt przepisów proceduralnych konstytucyjnie gwarantowane prawa jednostki, po drugie zaś, sama instytucja wyłączenia sędziego przyznaje stronie postępowania sprawne narzędzia umożliwiające jej rzeczywisty wpływ na bezstronny wymiar sprawiedliwości, na każdym etapie rozpoznawania sprawy. Celem wyłączenia sędziego jest stworzenie powszechnie aprobowanego w społeczeństwie przekonania o rzetelnie działającym sądownictwie, jak również analogicznego przeświadczenia u stron postępowania, iż ich spór zostanie rozstrzygnięty przez organ o najwyższych znamionach bezstronności proceduralnej. Innymi słowy, najbardziej uczciwie jak to jest możliwe, poprzez stworzenie gwarancji obiektywizmu zarówno ogólnych, jak i jednostkowych. To zaś możliwe jest dzięki sędziom o niewzruszonym, kantowskim wręcz fundamencie moralności, a zatem niezależnym od wszelkich zewnętrznych sił: natury, własnych pragnień i przekonań, zwyczajów, emocji czy władzy¹. Instytucja wyłączenia sędziego jest zatem procesową gwarancją bezstronności sędziowskiej. Wychodzi bowiem naprzeciw aksjologicznemu ujęciu roli prawnika (sędziego) odpowiedzialnego za sprawiedliwy rezultat procesu stosowania prawa².

Instytucja wyłączenia sędziego stanowi zagadnienie procesowe historycznie zakorzenione w polskiej procedurze cywilnej już od jej początków.

¹ I. Kant, *Krytyka praktycznego rozumu*, Warszawa 1972, s. 53; I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, Warszawa 1971, s. 50.

² A. Jakubiak-Mironczuk, *Alternatywne a sądowe rozstrzyganie sporów sądowych*, Warszawa 2008, s. 108; A. Bieliński, *Rola i pozycja profesjonalnego pełnomocnika w ramach procedur alternatywnego rozwiązywania sporów*, ADR 2010, nr 2, s. 5.

W ostatnich kilku latach można było jednak zaobserwować liczne jej zmiany, które dostarczyły wielu materiałów do dalszych i szerszych badań. Są one tym bardziej interesujące, iż przez długi czas po wejściu w życie kodeksu postępowania cywilnego, mimo drobnych nowelizacji, w zasadniczym trzonie instytucji wyłączenia sędziego nadal panował *status quo*. Na jego tle wypracowany został zarówno jurysdykcyjny, jak i doktrynalny sposób interpretacji rozwiązań ustawodawczych przyjętych na tle tejże instytucji. W ostatnich kilku latach doszło jednak do wielu kluczowych zmian procesowych, które, jak się wydaje, na nowo zwróciły uwagę na instytucję wyłączenia sędziego i pozwoliły ocenić ją w innym świetle. Tytułem przykładu można tu wspomnieć o rozszerzeniu katalogu bezwzględnych podstaw wyłączenia sędziego, skutkach prawnych ponownego wniosku o wyłączenie sędziego, czy też całkiem nowej w postępowaniu cywilnym (aczkolwiek nie w systemie regulacji polskiego prawa procesowego) instytucji zażalenia poziomego, aktualnie stosowanej również w zakresie wyłączenia sędziego. To tylko kilka z ważnych wątków zbadanych w dalszej części opracowania. Gruntowne i kompleksowe opracowanie naukowe instytucji wyłączenia sędziego jest jak najbardziej potrzebne i użyteczne w praktyce. Przemawia za tym przede wszystkim fakt, iż wśród tematyki badawczej dotychczas rozważanej w nauce prawa postępowania cywilnego brakuje instytucji wyłączenia sędziego. Za naukowym opracowaniem tego zagadnienia przemawia także zmieniający się kształt normatywny przepisów o wyłączeniu sędziego, stale narastające orzecznictwo polskie i europejskie, jak również pojawiające się w ostatnim czasie w piśmiennictwie nowe głosy dotyczące doniosłości bezstronności i sprawiedliwości proceduralnej.

W celu przybliżenia znaczenia, ale też zbadania rzeczywistego funkcjonowania instytucji wyłączenia sędziego na gruncie procedury cywilnej, w niniejszym opracowaniu zostaną poruszone zagadnienia zarówno ustrojowe, jak i procesowe. Nie jest możliwe wyjaśnienie obecnego mechanizmu działania instytucji wyłączenia sędziego bez nawiązania w pierwszej kolejności do wątków o charakterze retrospektywnym. Historyczna metoda badawcza pozwala prześledzić genezę kształtowania się formalnych wymogów bezstronnego piastowania funkcji jurysdykcyjnych w strukturach wymiaru sprawiedliwości. Na tym polu szczególnie cenne okazały się podwaliny wypracowane za czasów prawa rzymskiego, recypowanego przecież przez polski, czyli kontynentalny system prawa. Funk-

cjonujące zarówno w dogmatyce, jak i praktyce zasady *nemo iudex in causa sua* (*nemo iudex idoneus in propria causa*), *nemo non benignus est sui iudex*, czy też *cogitationis poenam nemo patitur*, pochodzą właśnie z tego źródła.

Zasadniczym trzonem, a zarazem celem niniejszego opracowania jest zbadanie i scharakteryzowanie instytucji wyłączenia sędziego, wyciągnięcie wniosków płynących z obecnego kształtu analizowanego materiału normatywnego oraz postawienie tam, gdzie to zasadne, wniosków *de lege ferenda*. Poza badanym materiałem normatywnym o charakterze konstytucyjnym, ustrojowym oraz procesowym, dogmatyczna analiza instytucji wyłączenia sędziego byłaby niemożliwa bez oceny standardów bezstronnego sądu płynących z kazuistyki. Instytucja wyłączenia sędziego jest przedmiotem niezwykle obszernego dorobku orzeczniczego zarówno polskiej, jak i europejskiej judykatury. To na tle orzecznictwa ukształtowana została właściwa interpretacja przepisów prawnych z zakresu wyłączenia sędziego. Szczególną wartość należy przypisać maksymie sformułowanej w orzecznictwie ETPC głoszącej, iż sprawiedliwości nie tylko powinno stawać się zadość, lecz także to, że staje się jej zadość, powinno być widoczne (*justice must not only be done; it must be seen to be done*). Judykatura *a casu ad casum* w charakterystyczny, wysoce kazuistyczny sposób dostarcza cennych instrukcji pozwalających odkodować zamiar ustawodawczy ukryty niejednokrotnie w nie dość jasnych normach prawnych. Zastosowana w niniejszej pracy metoda dogmatyczna pozwala zbadać materiał normatywny, który z kolei przez pryzmat poglądów wypracowanych w doktrynie prawniczej i wnikliwie zweryfikowanych za pomocą metody badawczej o charakterze teoretycznoprawnym pozwala zauważyć, iż instytucja wyłączenia sędziego stanowi zagadnienie nie tylko czystej natury procesowej, lecz wykazuje również charakter ustrojowy.

Zakresem niniejszej pracy objęte zostały w pierwszej kolejności zagadnienia wprowadzające do głębszej analizy instytucji wyłączenia sędziego, tj. pojęcie niezawisłości sędziowskiej, określenie desygnatów pojęcia bezstronności oraz analiza współczesnej kultury prawnej. W dalszej jej części omówiono instytucję wyłączenia sędziego w ujęciu retrospektywnym, analizując jej kształt, genezę i cykl przemian, poczynwszy od regulacji prawa rzymskiego i okres pojustyniański, poprzez epokę nowożytną, okres zaborów oraz ustawodawstwo XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem konstytucyjnej, ustrojowej oraz proceduralnej płaszczyzny tej analizy.

Doniosłość prawa do bezstronnego sądu, jako jednego z podstawowych praw człowieka, przyczyniła się do wielu uwag i głębokich rozważań nad prawem do rzetelnego procesu w świetle prawa międzynarodowego. Na tym tle uwzględnione zostały liczne przepisy wybranych aktów prawnych z tego zakresu, tj. statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, Powszechnej deklaracji praw człowieka, Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności³, Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych, zalecenia nr R(94) 12 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich dotyczącego niezawisłości, sprawności i roli sędziów, rekomendacji nr CM/Rec(2010) 12 Komitetu Ministrów dotyczącej sędziów i ich niezawisłości, odpowiedzialności i efektywności przyjętej na podstawie art. 15(b) statutu Rady Europy, Europejskiej karty o statucie sędziów (znanej też pod nazwą europejska karta ustawowych zasad dotyczących sędziów) oraz Karty praw podstawowych Unii Europejskiej. Powyższe akty prawne podniosły prawo do bezstronnego sądu do rangi jednego z przyrodzonych praw człowieka, kreując tym samym prężne mechanizmy ochrony przed naruszeniem tej fundamentalnej wartości. W państwach o ustroju demokratycznym szczególnie ważne miejsce zajmuje unikalny system egzekwowania przestrzegania prawa do rzetelnego procesu cywilnego, rozumianego jako prawo jednostki do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą, przy rozstrzyganiu o prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym, o czym stanowi art. 6 ust. 1 *in principio* EKPC. System ten wspiera wysoce skutecznie i kreatywnie orzecznicza rola Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Europejskie rozumienie pojęcia bezstronności sędziowskiej (*impartiality*) zakorzeniło się w polskiej judykaturze, podobnie jak wypracowane przez społeczność międzynarodową środki zapewnienia rzeczywistej bezstronności w procesie cywilnym. Złożenie przez Polskę deklaracji o uznaniu jurysdykcji ETPC w Strasburgu umożliwiło wnoszenie skarg przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej do tego Trybunału.

Egzegeza instytucji wyłączenia sędziego oraz funkcjonowania standardów rzetelnego procesu cywilnego wymagała także badań komparatystycznych. Przedstawiona w niniejszym opracowaniu konfrontacja re-

³ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności została otwarta do podpisu w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.; zwana jest też europejską konwencją praw człowieka. W Polsce niniejsza umowa międzynarodowa weszła w życie w dniu 19 stycznia 1993 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

gulacji omawianej instytucji z rozwiązaniami prawnymi kilku wybranych europejskich porządków prawnoprocesowych pozwala głębiej zrozumieć stopień tożsamości regulacji kodeksowych z zakresu procedury cywilnej sytemu prawnego państw europy kontynentalnej. Umożliwia ponadto dostrzeżenie niewątpliwego ich zróżnicowania w pewnych kwestiach, a także wyciągnięcie płynących stąd wniosków. Przeprowadzona kwerenda opiera się na przepisach francuskiego Code de Procédure Civile, niemieckiego Zivilprozessordnung oraz włoskiego Codice di Procedura Civile. Komparatywna metoda badań instytucji wyłączenia sędziego prowadzi również do analizy wybranych krajowych regulacji prawnoprocesowych. Pod rozwagę poddane zostały rozwiązania prawne obowiązujące na tle postępowania karnego oraz postępowania przed sądami administracyjnymi. Uwagi poczynione na kanwie tych rozwiązań proceduralnych, a także dorobek orzecniczy, wykazują doniosłe znaczenie dla zgłębienia instytucji wyłączenia sędziego w postępowaniu cywilnym.

Kolejne rozdziały pracy poświęcone zostały analizie instytucji wyłączenia sędziego zawartej w polskim kodeksie postępowania cywilnego. W pierwszej kolejności prześledzono rodzaje wyłączenia sędziego oraz występujące na tym tle rozbieżności w nomenklaturze. Dalsza część pracy ogniskuje się wokół rozważań na temat wyłączenia sędziego z mocy samego prawa, które ustawodawca ujął w enumeratywnym katalogu w przepisie art. 48 § 1 pkt 1–6, jak również w art. 48 § 3 oraz art. 413 k.p.c. Istotne jest bowiem ustalenie, czy instytucja wyłączenia sędziego w swoim obecnym kształcie wychodzi naprzeciw potrzebom praktyki wymiaru sprawiedliwości, co zwłaszcza wiąże się z istniejącym katalogiem podstaw wyłączenia sędziego. Należy odpowiedzieć na pytanie, jak aktualne przesłanki wyłączenia sędziego funkcjonują w praktyce, oraz wskazać tam, gdzie to konieczne, na dostrzeżone uchybienia, a w związku z tym także nasuwające się postulaty.

Następnie omówiono drugi rodzaj wyłączenia sędziego, tj. wyłączenie sędziego z mocy postanowienia sądu. Ten rodzaj wyłączenia wymagał szczególnej analizy, ponieważ na mocy nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego z lipca 2009 r.⁴ ustawodawca zreformował przepis art. 49 k.p.c. Reforma ta polegała na rezygnacji ze „stosunku osobistego” jako podstawy zarzutów sformułowanych we wniosku o wyłączenie sędziego, na rzecz

⁴ Nowelizacja dokonana ustawą z dnia 5 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 234, poz. 1571).

zdecydowanie bardziej obiektywnego kryterium wszelkich okoliczności, które mogłyby wywołać uzasadnioną wątpliwość co do bezstronności sędziego w danej sprawie. Asumpt do wspomnianej nowelizacji stanowił wyrok TK z dnia 24 czerwca 2008 r., P 8/07⁵. Analizując przepis art. 49 k.p.c., należało zgłębić rzeczywisty sposób korzystania z instytucji wniosku o wyłączenie sędziego oraz liczne polemiki, które pojawiają się w praktyce jego stosowania. Na szczególną uwagę na tle tego rodzaju wyłączenia sędziego zasługuje dokonana w niniejszym opracowaniu analiza linii orzeczniczej SN, prezentującej zachodzącą na przestrzeni lat transformację wykładni „stosunku osobistego”, a obecnie wykładni pojęcia „okoliczności mogące wywołać uzasadnioną wątpliwość co do bezstronności sędziego w danej sprawie”. Znowelizowany art. 49 k.p.c. w dalszym ciągu w znacznej mierze opiera się na dyskrejonalnej władzy sędziego, który rozpoznaje zasadność wniosku o wyłączenie, stwarzając pole do konstruktywnej dyskusji doktrynalnej.

Instytucja wyłączenia sędziego, zubożona o brak rygoru w postaci kary grzywny za złożenie wniosku o wyłączenie sędziego w złej wierze, może stać się niebezpiecznym narzędziem w rękach strony, umożliwiającym obstrukcyjne działania procesowe. W niniejszej pracy przedstawiono zagrożenia wynikające z korzystania z instytucji wyłączenia sędziego w sposób niemający nic wspólnego z ustaleniem składu orzekającego zgodnie z prawem. Zaprezentowano także rozwiązania proceduralne funkcjonujące w tym zakresie na przestrzeni lat, z niekiedy krytyczną oceną coraz to bardziej liberalnych kierunków przemian instytucjonalnych i procesowych w tej materii.

W końcowej części pracy znajdują się uwagi poświęcone zagadnieniu orzekania o wyłączeniu sędziego. Koncentrują się one wokół kontrowersji rysujących się na tle wyjaśnienia pojęcia sądu, w którym sprawa się toczy, oraz pojęcia sądu przełożonego. Poruszono także problematykę złożenia sędziowskich wyjaśnień, a także rozstrzygnięcia o wyłączeniu sędziego, skutków niewyłączenia sędziego, jak również zaskarżalności postanowień zapadłych w tym przedmiocie. Na tym tle dominujące znaczenie należy przypisać wyrokowi Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 r., SK 38/09⁶. Wyrok ten diametralnie wpłynął na reformę instytucji zaskarżalności postanowień sądu drugiej instancji oddalających wniosek o wy-

⁵ Dz. U. z 2008 r. Nr 119, poz. 772.

⁶ Dz. U. z 2010 r. Nr 109, poz. 724.

łączenie sędziego. Reakcja ustawodawcza wprowadzająca do polskiego procesu cywilnego instytucję zażalenia poziomego stanowiła również odpowiedź na dostrzegane w doktrynie prawa procesowego postulaty, by niektóre postanowienia o charakterze wypadkowym wydane przez sąd drugiej instancji poddać kontroli instancyjnej, gwarantującej rozpoznanie zażalenia przez inny skład sędziowski, lecz z przełamaniem obowiązującej zasady dewolutywności. Niezbędnym jest bowiem zachowanie symetrii dopuszczającej zaskarżalność postanowień sądu drugiej instancji oddalających wniosków o wyłączenie sędziego tego sądu, na wzór postępowania pierwszoinstancyjnego.

Rozważania dokonane na wyżej zaprezentowanych płaszczyznach pozwalają zarówno na poznanie przemian, jak i aktualnego kształtu katalogu podstaw wyłączenia sędziego oraz zasad uruchomienia kwalifikowanej procedury zmierzającej do weryfikacji realnych zagrożeń bezstronności jurysdykcyjnej. Przybliżają one również problematykę ustalenia właściwości sądu rozstrzygającego o wyłączeniu sędziego.

Niniejsza praca koncentruje się wokół tematu instytucji wyłączenia sędziego w postępowaniu cywilnym rozumianej *sensu stricto*. Warto w tym miejscu jedynie wspomnieć o procesie legislacyjnym, który toczy się aktualnie w Sejmie, a dotyczy wieloaspektowej nowelizacji zarówno procedury cywilnej, jak i materialnego prawa cywilnego. Wśród licznych zmian normatywnych projektodawcy proponują m.in. nowelizację przepisów art. 50–52 k.p.c.⁷ Z uwagi na fakt, iż wzmiankowanej ustawy jeszcze nie uchwalono, została ona wykluczona z całokształtu materiału źródłowego, na którym bazuje prezentowana monografia. Poza zakresem przedmiotowym opracowania znalazły się ponadto zagadnienia dotyczące wyłączenia referendarza sądowego, ławnika, jak również innych organów sądowych, prokuratora (art. 54 k.p.c.) oraz biegłego (art. 281 k.p.c.). Problematyka rysująca się na kanwie tych przepisów, aczkolwiek wykazująca da-

⁷ Zob. druk sejmowy nr 2678, www.sejm.gov.pl. Projektowana ustawa o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw przewiduje, by do czasu rozstrzygnięcia wniosku o wyłączenie sędziego, po pierwsze, sędzia, którego dotyczy ten wniosek był zdolny do podejmowania dalszych czynności, po drugie zaś, by wykluczyć możliwość wydania orzeczenia lub zarządzenia kończącego postępowanie w sprawie (art. 50 § 3 k.p.c.). W art. 51 k.p.c. ma dojść do wykreślenia fragmentu wprowadzającego nakaz powstrzymania się przez sędziego od udziału w sprawie. Projektodawcy zamierzają następnie wprowadzić przepis art. 52 § 3 k.p.c. Zgodnie z jego brzmieniem, uwzględniając wniosek o wyłączenie sędziego, sąd znosi postępowanie w zakresie obejmującym udział tego sędziego w sprawie po złożeniu wniosku, chyba że czynności przez niego podejmowane były czynnościami niecierpiącymi zwłoki.

leko idący izomorfizm względem instytucji wyłączenia sędziego, wykracza poza zakres tematyczny niniejszej pracy i nadaje się do odrębnego opracowania. Podobnie poza zakresem rozważań pozostawiono analizę instytucji wyłączenia sędziego w innych postępowaniach⁸, w tym w postępowaniu nieprocesowym⁹, egzekucyjnym¹⁰ czy postępowaniu przed sądem polubownym¹¹.

⁸ Szerzej na temat wyłączenia sędziego w postępowaniu podziałowym zob. S. Cieślak, *Organy postępowania podziałowego*, MoP 2000, nr 1, s. 16 i n.; R. Szarek, glosa do postanowienia SN z dnia 11 marca 1998 r., III CKN 410/97, OSP 1999, z. 1, poz. 5; J. Rusiński, glosa do postanowienia SN z dnia 11 marca 1998 r., III CKN 410/97, PPH 1999, nr 1, s. 45 i n.

⁹ Szerzej na ten temat zob. E. Skrętowicz, *Z problematyki wyłączenia sędziego w postępowaniu wieczystoksięgowym*, Rej. 1994, nr 10, s. 97 i n.; K. Korzan, *Podmioty postępowania nieprocesowego (cz. I)*, Rej. 2005, nr 2, s. 9.

¹⁰ Szerzej na ten temat zob. M. Muliński, *Organy postępowania klauzulowego*, Prob. Egz. S. 2001, nr 19, s. 85 i n.; M. Krakowiak, *Sąd jako organ egzekucyjny w egzekucji przez zarząd przymusowy*, PPE 2007, nr 1–2, s. 75 i n.; F. Zedler, glosa do uchwały SN z dnia 14 lipca 1988 r., III CZP 57/88, OSP 1990, z. 7, poz. 264.

¹¹ Szerzej na ten temat zob. m.in. S. Machalski, *W kwestii wyłączenia sędziów polubownych*, GS 1938, nr 1–6, s. 391 i n.

Rozdział I

Podstawowe zasady wymiaru sprawiedliwości

1.1. Bezstronność i niezawisłość sędziowska

Centralne miejsce we współczesnym modelu sądowego rozstrzygania sporów zajmuje zasada bezstronności sędziego, uznawana za warunek *sine qua non* rzetelnego wykonywania funkcji jurysdykcyjnych. Bezstronność sędziowska jest niezbywalną cechą władzy sądowniczej, a zarazem elementarnym przymiotem każdego sędziego. Już przez Sokratesa bezstronność traktowana była jako jedna z podstawowych sędziowskich cnót, wymieniana obok takich szlachetnych cech, jak: znajomość prawa, rozumienie jego istoty i natury, nieuleganie powabowi i czarowi władzy, godność, roztropny namysł i skrupulatne przemyśliwanie. Ten wybitny grecki filozof twierdził bowiem, iż nikt świadomie nie postępuje źle¹². Tym bardziej sędzia, który postrzegany był jako uosobienie sprawiedliwości.

Sędzia jest bezstronny, gdy kieruje się obiektywizmem, traktując uczestników postępowania równorzędnie, nie stwarzając korzystniejszej sytuacji dla żadnej ze stron czy uczestników postępowania, zarówno w trakcie toczącej się przed sądem sprawy, jak i podczas orzekania¹³. Ustawodawca nie wprowadził definicji legalnej bezstronności. Warto zatem przyjrzeć się stanowisku doktryny zaprezentowanemu na tle należytego rozumienia tego pojęcia. Punktem wyjścia niech będzie ujęcie semantyczne pojęcia bezstronnego sędziego. Sędzia bezstronny to sędzia kierujący się obiektywizmem, niebędący stronniczym, obiektywny i sprawiedliwy¹⁴.

¹² H. Olszewski, *Słownik twórców idei*, Poznań 2001, s. 403–405.

¹³ Wyrok TK z dnia 27 stycznia 1999 r., K 1/98, OTK ZU 1999, nr 1, poz. 3.

¹⁴ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa 1982, s. 150.

Jak zauważył W. Brzozowski, pojęciem bliskoznacznym wobec bezstronności, lecz w świetle polskiej leksykografii niebędącym synonimem bezstronności, jest neutralność, rozumiana jako postawa bezstronna wobec cudzych spraw i cudzych sporów, niesklaniająca się w żadną stronę, niepodlegająca niczym wpływom, postawa w pełni niezależna. Autor ten zastrzegł, iż bezstronność jest wymagana od podmiotu znajdującego się w sytuacji sędziego, neutralność zaś związana jest z brakiem zaangażowania w spór¹⁵. Z. Tobor i T. Pietrzykowski uznali, iż bezstronność polega na niekierowaniu się przy ocenie innego podmiotu określonymi względami, dezaprobowanymi z punktu widzenia rodzaju oceny, jaka ma być dokonana, bądź też jaka ma być podjęta¹⁶. Chodzi tu zatem o to, by ocena danego podmiotu dokonywana była przez sędziego w oparciu o motywy o charakterze słusznym, zasadnym, racjonalnym i sprawiedliwym. Bezstronność jest uzewnętrznieniem niezawisłości, dlatego tak ważne jest, by postępowanie w sprawie nie stwarzało nawet pozornego wrażenia lekceważenia standardów zachowania bezstronności¹⁷. Sędzia jest bezstronny, gdy kieruje się obiektywizmem, nie stwarzając korzystniejszej sytuacji dla żadnej ze stron czy uczestników postępowania, zarówno w trakcie toczącej się przed sądem sprawy, jak i podczas orzekania. *A contrario*, nie może być bezstronnym sędzia zawisły, czyli taki, który podlega lub może podlegać naciskom innych osób, organizacji lub władz z tej racji, iż mają one nad nim prawno-ekonomiczną przewagę polegającą na skutecznym wywieraniu tego nacisku¹⁸. Można twierdzić za Z. Łyda, iż bezstronność wyraża się w obowiązku określonego rodzaju postępowania sędziego przy rozstrzyganiu sprawy, a zatem postępowania wolnego od stronniczości, uprzedzeń, nieuzasadnionej niechęci czy nieprzychylnych uczuć¹⁹.

Przymiot bezstronności można badać w odniesieniu do samej osoby sędziego, zatem podmiotu wiążąco rozstrzygającego spory, a także w kon-

¹⁵ W. Brzozowski, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*, Warszawa 2011, s. 34.

¹⁶ Z. Tobor, T. Pietrzykowski, *Bezstronność jako pojęcie prawne* (w:) *Prawo a wartości. Księga jubileuszowa Profesora Józefa Nowackiego*, red. I. Bogucka, Z. Tobor, Kraków 2003, s. 273.

¹⁷ Wyrok NSA w Warszawie z dnia 12 stycznia 2010 r., I GSK 931/08, LEX nr 594746.

¹⁸ Zob. uzasadnienie wyroku TK z dnia 27 stycznia 1999 r., K 1/98, OTK ZU 1999, nr 1, poz. 3. W środowisku prawniczym zauważyć można przekonanie, iż sędziowie ulegają jednak wpływom zewnętrznym, a przede wszystkim wpływom opinii publicznej, następnie wpływom kolegów prawników, a wreszcie wpływom politycznym – zob. K. Pałecki, *Společnie očekivany vzorček orzekania súdového* (w:) *Súdy v opinii spoločnosti polského*, red. M. Borucka-Arctowa, K. Pałecki, Kraków 2003, s. 151 i 159.

¹⁹ Z. Łyda, *Bezstronność arbitra a zakaz „zainteresowania w sprawie”*, PiP 1996, z. 2, s. 45.

tekście zasad charakteryzujących postępowanie cywilne w ogóle. Sędzia jest bezstronny, gdy postępuje w zgodzie ze swoim sumieniem, będącym źródłem informacji molarnej i narzędziem służącym rozpoznawaniu porządných wartości aksjologicznych. F. Longchamps de Bérrier przyznał, iż sędziowskie sumienie to wewnętrzny dialog człowieka z samym sobą. Sumienie jest najwyższą subiektywną normą moralną wyznaczającą sędziemu szczególne powinności, zarówno prawne, jak i moralne, związane ze stosowaniem prawa²⁰. Bezstronność niewątpliwie powinna znajdować odniesienie wobec właściwego zastosowania przepisów prawa, które dają podstawę do wydania konkretnego rozstrzygnięcia w sprawie. Z. Łyda zasadnie stwierdził, iż norma nakazująca sędziemu bezstronność jest metanormą, czyli normą drugiego stopnia wskazującą sposób stosowania innych norm. Można ją bowiem odnieść do norm określających sposób działania sędziego w postępowaniu cywilnym²¹.

Antonimem bezstronności jest stronniczość. Stronniczość sędziowska, jako pewnego rodzaju negatywny stan psychiczny sędziego, jest głównym zagrożeniem bezstronności. Sędzia stronniczy kieruje się osobistymi uprzedzeniami, sympatiami, własnym interesem, jest pozbawiony obiektywizmu, nieobiektywny, niesprawiedliwy i tendencyjny²². Stronniczość wywoływana jest przez liczne wielorakie czynniki, przez co przyczyn stronniczości nie da się jednoznacznie zdefiniować. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego przyczyny stronniczości są bowiem zróżnicowane tak dalece, jak zawsze natura każdego człowieka czyni go różnym w różnych sytuacjach – w sposób mniej lub bardziej uświadomiony – stronniczym²³. Stronniczość jest szczególnie drastyczną postacią sprzeniewierzenia się bezstronności, polegającą na dostosowywaniu treści wydawanych orzeczeń do sugestii bądź poleceń przekazywanych sędziemu z zewnątrz, czy też antycypowania tych sugestii z myślą o implikujących je korzyściach. Prowadzi do kreacji patologicznego zjawiska tzw. sędziego dyspozycyjnego, które wręcz wyklucza wymierzanie sprawiedliwości²⁴.

²⁰ F. Longchamps de Bérrier, *Problemy podporządkowania prawu (w:) Etyka zawodów prawniczych. Etyka prawnicza*, red. H. Izdebski, P. Skuczyński, Warszawa 2006, s. 164.

²¹ Z. Łyda, *Uprzedzenia a bezstronność arbitra*, *Prakseologia* 1997, nr 1–4, s. 66.

²² *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 3, Warszawa 2006, s. 1419.

²³ Wyrok TK z dnia 27 stycznia 1999 r., K 1/98, OTK ZU 1999, nr 1, poz. 3.

²⁴ Zob. uzasadnienie wyroku TK z dnia 24 października 2007 r., SK 7/06, OTK-A 2007, nr 9, poz. 108.

W orzecznictwie konstytucyjnym dostrzec można postulaty ograniczenia instrumentów prawnych zapobiegających stronniczości sędziego na rzecz mechanizmów procesowych nakazujących mu wyłączenie się od orzekania w sprawie. Podnosi się bowiem, iż w świetle standardów konstytucyjnych i innych praw człowieka i obywatela jurydyzacja gwarancji bezstronności sędziego jest dopuszczalna jedynie w określonych przypadkach. Można je sklasyfikować w trzech głównych grupach. Po pierwsze, objęcie regulacją prawną gwarancji bezstronności sędziego konieczne jest w razie istniejących w danym społeczeństwie obaw co do poziomu etycznego i moralnego sędziów i innych osób, którym powierzono określone funkcje w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości. Po drugie, działanie to powinno zakładać wdrażanie gwarancji pozwalających na ocenę indywidualnej postawy sędziego, przy jednoczesnym wyeliminowaniu regulacji, które apriorycznie i niejako „obiektywnie” przypisują mu cechę stronniczości. Ostatni postulat orzecznictwa TK sprowadza się do oczekiwań, by ustawodawca stosował takie ograniczenia normatywne, które nie mają charakteru absolutnych zakazów, wywołujących z mocy samego prawa nieodwracalne skutki z punktu widzenia osób podlegających tym ograniczeniom (sędziów)²⁵. Z powyższych uwag daje się wysnuć wnioszek o konieczności istnienia takiego kształtu przepisów procedury cywilnej, który zapewni proporcjonalność instytucji wyłączenia sędziego. Proporcjonalność ta zachodzić powinna pomiędzy dobrem chronionym i ograniczanym, tj. między kreacją zestawu instrumentów procesowych zapewniających jednostce prawo do bezstronnego sądu a tworzeniem ograniczeń w sprawowaniu przez sędziów funkcji jurysdykcyjnych.

Zasada bezstronności znajduje swe źródło w odpowiednich przepisach prawa polskiego oraz międzynarodowego, jak również w kodeksach etyki zawodowej. Trzeba mieć tu na względzie przepisy prawne o naturze zarówno ustrojowej, jak i procesowej²⁶. Z uwagi na powyższe, gwarancje bezstronnego wymiaru sprawiedliwości można analizować w ujęciu ustrojowym oraz procesowym. Gwarancje bezstronnego wymiaru sprawiedliwości o charakterze ustrojowym wywodzić można z norm regulujących zasady powoływania sędziów na stanowisko, określania kwalifikacji osób piastujących urząd sędziowski, wyznaczania ram ich podstawowych po-

²⁵ Tamże; zob. też uzasadnienie wyroku TK z dnia 14 października 2008 r., SK 6/07, OTK-A 2008, nr 8, poz. 137.

²⁶ J. Jodłowski (w.): *Postępowanie cywilne*, J. Jodłowski, Zb. Resich, J. Lapiere, T. Misiuk-Jodłowska, Warszawa 2002, s. 143.

winności, a także zasad ponoszenia odpowiedzialności. Gwarancje te ujęte są w przepisach Konstytucji RP czy prawa o ustroju sądów powszechnych²⁷. Gwarancje bezstronnego wymiaru sprawiedliwości o naturze procesowej wychodzą naprzeciw praktyce stosowania prawa i zmierzają do urzeczywistnienia waloru, jakim jest obiektywizm sędziów orzekających w konkretnych sprawach cywilnych. Celem realizacji gwarancji procesowych polski ustawodawca przewidział normy o charakterze imperatywnym znajdujące się w kodeksie postępowania cywilnego, dotyczące instytucji wyłączenia sędziego.

Do gwarancji konstytucyjnych i ustrojowych bezstronnego wymiaru sprawiedliwości doktryna zalicza²⁸:

- a) właściwy dla zawodu sędziowskiego poziom etyczny i moralny sędziów, a także ich wysokie kwalifikacje zawodowe;
- b) nieusuwalność sędziów, wynikającą z przepisu art. 180 ust. 1 Konstytucji RP;
- c) materialną niezależność, która powinna się wyrażać w odpowiednich warunkach pracy i wynagradzania sędziów, adekwatnych wobec godności urzędu i zakresu obowiązków – art. 178 ust. 2 Konstytucji RP;
- d) niepołączalność zawodu sędziowskiego z innymi zawodami, o której stanowi przepis art. 86 ust. 1 p.u.s.p.;
- e) apolityczność sędziego – art. 178 ust. 3 Konstytucji RP;
- f) immunitet sędziowski – art. 181 Konstytucji RP oraz przepis art. 80 p.u.s.p.;
- g) odpowiedzialność dyscyplinarną sędziego – art. 81 p.u.s.p.

Do gwarancji procesowych bezstronnego wymiaru sprawiedliwości należy natomiast zaliczyć:

- a) zasadę jawności rozprawy sądowej;
- b) tajność narady sędziowskiej;
- c) kolegialność orzekania²⁹ (zasadę kolegialności należy rozumieć jako udział czynnika społecznego w działaniu wymiaru sprawiedliwości);

²⁷ K. Piasecki podkreślił, iż obok bezstronności sędziego i jego obiektywizmu, jak również racjonalności podstaw wyłączenia, konieczne jest przestrzeganie zasady sędziego naturalnego (*le juge naturel*). Pojęcie to wywodzi się z Konstytucji Francuskiej z 1791 r. i oznacza sędziego przewidzianego w ustawie (*gesetzlicher Richter*) – zob. K. Piasecki, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, Kraków 2005, s. 41.

²⁸ J. Bodio (w:) *Ustrój organów ochrony prawnej, część szczegółowa*, red. J. Bodio, G. Borkowski, T. Demendecki, Kraków 2005, s. 28 i n.

²⁹ B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Kraków 2004, s. 579.

- d) zasadę swobodnej oceny dowodów;
- e) instytucję wyłączenia sędziego³⁰.

Istotne pozostaje dokładniejsze wyjaśnienie powyżej sprecyzowanych gwarancji. Prawo każdego obywatela do sprawiedliwego, jawnego rozpatrzenia sprawy, bez nieuzasadnionej zwłoki, przez właściwy, niezawisły, bezstronny, niezależny sąd zagwarantowane zostało w przepisie art. 45 ust. 1 rozdziału II Konstytucji RP (zatytułowanego „Wolności, Prawa i Obowiązki Człowieka i Obywatela”). Przepis art. 45 ust. 1 Konstytucji RP wyraża konstytucyjne prawo do rzetelnego sądu. Analizując zasady statusu prawnego oraz zasady organizacyjne sądów, należy zważyć, iż sądy powinny być fachowe. Chodzi tu o obsadę personalną, określenie kompetencji rzeczowej sądów oraz sposobu organizacji pracy sędziów. Zasada niezależności stanowi gwarancję autonomii sądów i sędziów względem innych organów państwowych, osób fizycznych, prawnych czy wszelkich innych podmiotów. Zasada bezstronności nakazuje neutralność względem wszelakich interesów. Zasada niezawisłości natomiast polega na podporządkowaniu sądów wyłącznie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i ustawom.

Warto zaznaczyć, iż w przedmiocie elementów budujących niezawisłość sędziowską wypowiedział się Trybunał Konstytucyjny³¹, wskazując na następujące jej czynniki:

- a) bezstronność wobec stron i uczestników postępowania;
- b) niezależność wobec instytucji pozasądowych;
- c) samodzielność wobec władz i innych organów sądowych;
- d) niezależność od czynników politycznych;
- e) zasadę nieusuwalności sędziego i zakaz przenoszenia go na inne stanowisko (art. 180 ust. 1–2 Konstytucji RP);
- f) zasadę pozbawienia funkcji sędziowskich na stałe przed przejściem w stan spoczynku z powodu wieku tylko z ważnych przyczyn (art. 180 ust. 3 Konstytucji RP);
- g) immunitet sędziowski (art. 181 Konstytucji RP);
- h) powszechną akceptację autorytetu sędziego;
- i) jego wewnętrzną niezależność;

³⁰ Wyłączenie sędziego służyć ma zagwarantowaniu zewnętrznych znamion niezawisłości.

³¹ Wyrok TK z dnia 24 czerwca 1998 r., K 3/98, OTK 1998, nr 4, poz. 52.

j) niezawisłość zewnętrzną, służącą budowie społecznego zaufania do wymiaru sprawiedliwości³².

Wyżej wspomniane pojęcie niezawisłości wymaga kilku dodatkowych uwag. F. Prusak zdefiniował niezawisłość sędziowską jako zakaz jakiegokolwiek ingerencji z zewnątrz lub prób wywierania nacisku na sędziego, dla uzyskania określonego rozstrzygnięcia sprawy, co zapewnić ma neutralność sędziego i gwarantować obiektywność orzeczenia³³. Niezawisłość jest zatem traktowana jako gwarancja bezstronnego i obiektywnego wymiaru sprawiedliwości³⁴. Zasada niezawisłości przedstawiana jest w doktrynie w ujęciu pozytywnym oraz negatywnym³⁵. Zasada niezawisłości w ujęciu pozytywnym oznacza, iż sędzia przy sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości podlega jedynie normie prawnej oraz własnemu sumieniu – wewnętrznemu przekonaniu. Zasada niezawisłości w ujęciu negatywnym rozumiana jest jako zakaz wywierania wpływu na sędziego, dla uzyskania określonego rozstrzygnięcia, obowiązujący zarówno na poszczególnych etapach postępowania, jak i w całokształcie czynności orzekania, podejmowanych w celu merytorycznego rozpoznania sprawy.

G. Ławnikowicz uznał, iż o niezawisłości sędziowskiej rozstrzygają zarówno ustrojowe gwarancje bezpośrednie (wewnętrzne), tj. postawa samego sędziego (jego wewnętrzne powołanie³⁶), poczucie niezawisłości (przekonanie sędziego, że warunki, w których orzeka, zapewniają mu komfort bycia niezawisłym), jak i pośrednie (zewnętrzne) gwarancje niezawisłości faktycznej, czyli tzw. środowisko zewnętrzne³⁷. Wymaga podkreślenia, iż prawo do bezstronnego sądu należy łączyć z zasadą niezawisłości sędziego, rozumianą jako niezależność zarówno od organów państwa, jak i od stron. Jedną z podstawowych przesłanek niezawisłości sędziowskiej jest stworzenie takich warunków sprawowania urzędu sędziowskiego, które eliminują możliwość wywierania nacisków na sędziego z którejkolwiek strony³⁸.

³² Wyrok TK z dnia 20 lipca 2004 r., SK 19/02, OTK-A 2004, nr 7, poz. 67.

³³ F. Prusak, *Organy ochrony prawnej*, Warszawa 2002, s. 18–22.

³⁴ H. Dolecki, *Postępowanie cywilne. Zarys wykładu*, Warszawa 2011, s. 82.

³⁵ S. Włodyka, *Ustrój organów ochrony prawnej*, Warszawa 1975, s. 102–110.

³⁶ Zwane też przez W. Miszewskiego „niezawisłością w stanie funkcyjnym” – podaję za: G. Ławnikowicz, *Idea niezawisłości sędziowskiej w porządku prawnym i myśli prawniczej II Rzeczypospolitej*, Toruń 2009, s. 387.

³⁷ G. Ławnikowicz, *Idea niezawisłości sędziowskiej...*, s. 384–391.

³⁸ Postanowienie NSA w Warszawie z dnia 16 marca 2004 r., GZ 4/04, LEX nr 120202; M. Janowski, M. Wołowicz, *Niezawisłość sędziowska w opinii samych sędziów*, Warszawa 1987, s. 12–14.

Niezależność sądów rozumiana jest przede wszystkim jako rozdzielenie władzy sądowniczej od władzy ustawodawczej i wykonawczej. Stąd też tak ważne jest, by legislatura i egzekutywa pozostawały dalekie od jakiegokolwiek kontroli, zmiany czy uchylenia – poza instytucją prawa łaski – orzeczenia sądowego³⁹.

Rozpatrzenie sprawy przez bezstronnych sędziów stanowi istotę prawa do rzetelnego procesu sądowego. Zgodnie z powierzoną sędziom funkcją publiczną, pozostają oni zobligowani do ochrony wolności i praw w ramach procesu wymierzania sprawiedliwości. By jej realizacja była prawidłowo postrzegana przez społeczeństwo, konieczna jest właściwa postawa sędziów, wsparta ich profesjonalną wiedzą i doświadczeniem życiowym. Nie można bowiem zapominać, że sędziowie to szczególna grupa zawodowa różniąca się od innych zawodów prawniczych tym, iż stanowi filar ustroju państwa⁴⁰.

1.2. Ujęcie konstytucyjne

Jak skonstatował SN w postanowieniu z dnia 21 kwietnia 2011 r., III UZ 9/11, prawo do wyłączenia sędziego jest konstytucyjną gwarancją prawa do bezstronnego sądu⁴¹. Niezawisłość sędziowska gwarantowana jest licznymi przepisami Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, umiejscowionymi w rozdziale VIII zatytułowanym „Sądy i Trybunały”. Przepis art. 178 ust. 1 Konstytucji RP głosi, iż sędzia w sprawowaniu swego urzędu jest niezawisły i podlega tylko konstytucji i ustawom. Przepis art. 178 ust. 2 Konstytucji RP stanowi, iż sędziowie powinni mieć zapewnione warunki pracy i wynagrodzenie odpowiadające godności urzędu i zakresowi obowiązków. Jest to zatem przepis ustanawiający gwarancję materialnej niezależności sędziów. Wynagrodzenie sędziego powinno plasować się na takim poziomie, by nie stanowiło pobudki dla zdobywania środków materialnych w sposób niezgodny z prawem. Jak podkreślił E. Waśkowski, sędziowie powinni mieć zapewnione odpowiednie warunki sprzyjające wy-

³⁹ A. Murzynowski, A. Zieliński, *Ustrój wymiaru sprawiedliwości w przyszłej konstytucji*, PiP 1992, z. 9, s. 3.

⁴⁰ J. Wawrzyniak, J. Kielin-Maziarz (red.), *Wokół Konstytucji. Pisma wybrane*. Wojciech Sokolewicz, Warszawa 2011, s. 455.

⁴¹ LEX nr 966824.

dawaniu sprawiedliwych wyroków⁴². Sędziom nie wolno również podejmować działalności, która nie mogłaby zostać pogodzona z powyższymi zasadami niezawisłości i niezależności. Dotyczy to zarówno przynależności do partii politycznej, związku zawodowego, jak i prowadzenia działalności gospodarczej (art. 178 ust. 3 Konstytucji RP), niedającej się pogodzić z zasadami niezależności sądów i niezawisłości sędziów. Zakaz ten ma charakter absolutny i podyktowany jest charakterem zawodu sędziowskiego, który wymaga szczególnego zaufania publicznego. Do dalszych konstytucyjnych gwarancji niezawisłości sędziowskiej zaliczyć należy również sposób powoływania sędziów, zasadę immunitetu sędziowskiego, wykluczenie kadencyjności urzędu sędziowskiego czy regułę nieusuwalności sędziego z zajmowanego stanowiska. Niezawisłość wspiera ponadto zasada *incompatibilitas* oraz szczególna rola samorządu sędziowskiego, który jest kompetentny wywrzeć realny wpływ na sprawy osobowe oraz organizacyjne wymiaru sprawiedliwości⁴³.

Kanony bezstronności oraz niezawisłości sędziowskiej pozostają w ścisłym związku funkcjonalnym. Korelatem zasady niezawisłości jest bezstronność⁴⁴. Naruszenie obowiązku bezstronności stanowi silne sprzeczanie się z zasadą niezawisłości. Jak stwierdził TK w wyroku z dnia 9 listopada 1993 r., K 11/93, obowiązek bezstronności idzie czasem dalej niż zakres ochrony niezawisłości⁴⁵. Niezawisłość odnosi się do oddziaływania podmiotów zewnętrznych, obowiązek bezstronności zaś obciążuje sędziego do przeciwstawienia się wpływowi zaczerpniętym z doświadczenia, stereotypów czy osobistych uprzedzeń.

1.3. Przepisy ustrojowe

Liczne gwarancje niezawisłości oraz obiektywizmu sędziowskiego znaleźć można w przepisach prawa o ustroju sądów powszechnych. Przepis art. 82 § 2 tej ustawy stanowi, iż w służbie, jak również poza nią, sędzia powinien strzec powagi stanowiska sędziego i unikać wszystkiego, co mogłoby przynieść ujmę godności sędziego lub osłabić zaufanie co do jego

⁴² E. Waśkowski, *Podręcznik procesu cywilnego*, Wilno 1938, s. 38.

⁴³ D. Górecki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2012, s. 212–213.

⁴⁴ Z. Czeszejko-Sochacki, *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (ogólna charakterystyka)*, PiP 1997, z. 11–12, s. 99; K. Piasecki, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości...*, s. 48.

⁴⁵ OTK 1993, nr 2, poz. 37.

bezzstronności. Sędzia jest ponadto obowiązany stale podnosić swoje kwalifikacje zawodowe, uczestniczyć w szkoleniach i innych formach doskonalenia zawodowego. Brak szerokiej wiedzy prawniczej może powodować świadomą lub nieświadomą ingerencję czynników zewnętrznych w sądowy wymiar sprawiedliwości⁴⁶. Wszystko to zmierza do tego, by sędzia pozostawał wolny od ewentualnego stosunku podwładności, który mógłby dawać przyczynek do wywierania nacisku dla uzyskania orzeczenia o określonej z góry treści. Tym samym celem służy potrzeba posiadania przez sędziego odpowiednich kwalifikacji⁴⁷. Z prawa o ustroju sądów powszechnych wynikają także inne zasady rządzące piastowaniem urzędu sędziowskiego, które ujęte zostały w przepisie art. 86 § 1–3 tej ustawy. Sędziemu nie wolno podejmować dodatkowego zatrudnienia, zajęcia czy sposobu zarabkowania, którego wykonywanie mogłoby przeszkodzić w wykonywaniu obowiązków sędziowskich, osłabić zaufanie co do jego bezstronności lub przynieść ujmę godności urzędu sędziowskiego. Wyjątek stanowi podejmowanie zatrudnienia na stanowisku dydaktycznym, naukowo-dydaktycznym, jeśli jego wykonywanie nie przeszkadza w pełnieniu obowiązków. Sędziemu ponadto nie wolno:

- a) być członkiem zarządu, rady nadzorczej, lub komisji rewizyjnej w spółce prawa handlowego;
- b) być członkiem zarządu spółdzielni, rady nadzorczej lub komisji rewizyjnej;
- c) być członkiem zarządu fundacji prowadzącej działalność gospodarczą;
- d) posiadać w spółce prawa handlowego więcej niż 10% akcji lub udziały, których wartość wynosi więcej niż 10% kapitału zakładowego;
- e) prowadzić działalności gospodarczej na własny rachunek lub wspólnie z innymi osobami, a także zarządzać taką działalnością, być przedstawicielem lub pełnomocnikiem w prowadzeniu takiej działalności.

Na podstawie art. 82 § 1 p.u.s.p. sędzia jest obowiązany postępować zgodnie ze ślubowaniem składanym przed Prezydentem RP. Treść ślubowania statuuje art. 66 p.u.s.p. Warto nadmienić, iż dla instytucjonalnego wzmocnienia niezależności sądów i niezawisłości sędziów, wzorem włoskiego systemu prawnego, ustanowiona została Krajowa Rada Sądownictwa⁴⁸. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej nadała jej rangę organu kon-

⁴⁶ S. Włodyka, *Ustrój organów...*, s. 102–110.

⁴⁷ J. Bodio, *Ustrój organów...*, s. 30.

⁴⁸ Z. Czeszejko-Sochacki, *Prawo do sądu...*, s. 98.

stytucyjnego. W doktrynie podnoszone są jednak wątpliwości co do charakteru Krajowej Rady Sądownictwa, a mianowicie, czy należy traktować ją jako organ samorządu sędziowskiego, czy też organ państwowy⁴⁹.

1.4. Aksjomaty etyczne

Postulat bezstronnego sądu odnaleźć można również w odpowiednich zapisach kodeksów etycznych uchwalonych przez Krajową Radę Sądownictwa i Stowarzyszenie „Iustitia”. Zgodnie z § 10 ZZEZS⁵⁰, powinnością sędziego jest unikanie takich zachowań, które mogłyby podważyć zaufanie do jego bezstronności oraz niezawisłości. Sędzia nie może ulegać jakimkolwiek wpływom naruszającym jego niezawisłość, bez względu na ich przyczynę czy źródło. Gdyby natomiast na skutek różnorodnych okoliczności niezawisłe sprawowanie urzędu zostało zagrożone, sędzia powinien niezwłocznie powiadomić o tym odpowiedniego przełożonego⁵¹. Jeśli pojawiają się uzasadnione podstawy, sędzia obowiązany jest złożyć wniosek o swoje wyłączenie od rozpoznania sprawy. Nadużywanie instytucji wyłączenia sędziego jest jednak niedopuszczalne⁵². Sędzia powinien wystrzegać się kontaktów osobistych, a także związków ekonomicznych z innymi podmiotami, jeśli zachowania takie mogłyby wzbudzać wątpliwości co do bezstronnego wykonywania obowiązków lub podważać zaufanie do jego bezstronności⁵³. Zadośćuczynienie temu obowiązkowi może wiązać się z koniecznością ograniczenia więzi towarzyskich czy selektywnym doborze otoczenia. Zakazane pozostaje ponadto przyjmowanie jakichkolwiek korzyści, które mogą wywołać odczucie, iż stanowią przejaw wywarcia wpływu na jego osobę⁵⁴. Sędziemu nie wolno dopuścić,

⁴⁹ S. Paweła, *Zasada niezawisłości sędziowskiej w poglądach Trybunału Konstytucyjnego* (w:) *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. J. Zakrzewskiej*, Warszawa 1996, s. 152, a także M. Jabłoński, *Uwagi o ewolucji gwarancji niezawisłości i niezależności sędziów i sądów powszechnych* (w:) *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Wrocław 1997, s. 123 i n.

⁵⁰ Załącznik do uchwały Nr 16/2003 Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 19 lutego 2003 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej sędziów – wydanej na podstawie art. 2 ust. 1 pkt 8 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. o Krajowej Radzie Sądownictwa (tekst jedn.: Dz. U. z 2010 r. Nr 11, poz. 67 z późn. zm.) – ustawa utraciła moc prawną – aktualna ustawa o Krajowej Radzie Sądownictwa z dnia 12 maja 2011 r. (Dz. U. Nr 126, poz. 714 z późn. zm.).

⁵¹ § 9 ust. 1 i 2 ZZEZS.

⁵² § 15 ZZEZS.

⁵³ § 17 ust. 1 i 2 ZZEZS.

⁵⁴ § 19 ZZEZS.

by ktokolwiek z jakiegokolwiek przyczyny, w sposób bezpośredni lub też pośredni, wywarł wpływ na jego postawę lub osąd.

Zdolność do oddzielenia życia prywatnego, związków rodzinnych, towarzyskich, przekonań politycznych czy światopoglądowych od wszystkiego, co rozgrywa się na sali sądowej, powinna stanowić o prestiżu i wyjątkowych predyspozycjach sędziów. Istotne jest, by sprawiedliwości wyroków nie szkodziła obawa przed krytyką czy naciski opinii publicznej. Zadaniem sędziego jest bowiem niezawisłość nie tylko od nacisków struktur zorganizowanych, lecz także od wszelkich nastrojów społecznych – tych spontanicznych i inspirowanych. Gwarancja niezawisłości ustanowiona przez organy państwa leży w interesie samego społeczeństwa. Ważne jest, by doraźnymi interwencjami w wymierzanie sprawiedliwości jego członkowie nie zagrozili prawom osób, których sprawy są przedmiotem sądenia. Tym celom służyć mają odpowiednio wykwalifikowane kadry sądowe i rzetelne wykonywanie przez nie zadań⁵⁵.

Bezstronne wymierzanie sprawiedliwości, a także przestrzeganie praworządności, należą niewątpliwie do podstawowych obowiązków sędziowskich. S. Dalka podkreślił, iż dopiero wówczas można mówić o rozpoznaniu sprawy przez właściwy sąd, gdy orzekał w nim bezstronny sędzia⁵⁶. Sędzia powinien swym postępowaniem podtrzymywać przekonanie społeczeństwa o własnej bezstronności. W całej zaś swej działalności powinien kierować się przede wszystkim dbałością o poszanowanie zasad współżycia społecznego. W przeciwnym razie strony, które doświadczyły niesprawiedliwego działania jednostkowego sędziego, są w stanie przyjąć pejoratywną ocenę wobec całego nawet systemu prawa⁵⁷. Rola sędziego nie jest jednak łatwa z uwagi na fakt, iż sędziowie w codziennym życiu na każdym kroku narażeni są na próby wywierania różnorodnego nacisku. Wpływ ten można dostrzec zarówno w sugestiiach przełożonych, jak i zwykajnych kontaktach interpersonalnych⁵⁸. W istocie sędziego powinna cechować bezstronność rzeczywista, a nie formalna. Sędzia, podobnie jak każdy inny człowiek o uformowanej osobowości, posiada własne prako-

⁵⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 8 grudnia 2005 r., II AKa 149/05, LEX nr 179432.

⁵⁶ S. Dalka, *Możliwość wyłączenia sędziego w sprawie cywilnej jako gwarancja obiektywizmu i bezstronności sądu powszechnego* (w:) *Symbolae Vitoldo Broniewicz dedicate. Księga ku czci Witolda Broniewicza*, red. A. Marciniak, Łódź 1998, s. 71.

⁵⁷ M. Zubik (red.), K. Wilamowski, M. Wilczyński, T. Zahorski, *Niedostatki wymiaru sprawiedliwości*, Warszawa 2001, s. 17–19, 73.

⁵⁸ Zb. Resich, *Nauka o organach ochrony prawnej*, Warszawa 1973, s. 39.

nania i poglądy. Przy rozpoznawaniu spraw powinien się jednak od nich odseparować, a prywatne zapatrywania podporządkować obiektywnie obowiązującemu prawu.

1.5. Współczesna kultura prawna

Kultura prawna jest cechą, której w szczególnym stopniu wymaga się od piastunów wymiaru sprawiedliwości. Jest ona jednym z najwyższych przymiotów ich osobowości, wyróżnianym obok najwyższej moralności. P.H. Holbach – francuski filozof czasów oświecenia – zaliczył sędziów do elity moralnej, snując przy tym wizję moralnego prymatu prawników. Zawód prawniczy filozof ten określił mianem „sanktuarium sprawiedliwości”. Działalność prawników wstępujących do tego zawodu, wyrażającą utopijne wręcz założenia moralności, zwał natomiast etokracją. P.H. Holbach wymagał od wzorcowego sędziego (etokraty) takich przymiotów osobowości, jak: wykształcenie, dojrzałość, dostojność, a przede wszystkim wyróżnianie się „obyczajami bez zarzutu”. Wymogi te uzasadniał wagą działań prawniczych, które decydowały o życiu, zdrowiu, dobrobycie, bezpieczeństwie i godności ludzkiej⁵⁹.

Współcześnie uznaje się, iż kultura prawna sędziów powinna przejawiać się w postępowaniu wobec osób fizycznych określanym jako „prawe”, wobec innych jednostek organizacyjnych zaś – jako „praworządne”⁶⁰. Z uwagi na przedmiot spraw cywilnych – którym jest poszukiwanie ochrony praw osobistych i majątkowych – a także złożoność problematyki w nich rozważanej, praca sędziego wymaga szczególnych predyspozycji⁶¹. Nie bez powodu zawód sędziego nazywany bywa „koroną zawodów prawniczych”. Procedurę cywilną powinna charakteryzować bezstronność, która z jednej strony stanowi kluczową wartość współczesnej kultury prawnej, z drugiej zaś jest niezbędnym warunkiem pełnienia przez wymiar sprawiedliwości funkcji jurysdykcyjnych⁶². Dla urzeczywistnienia powyższych wartości konieczne jest postępowanie sędziego zgodne z zasadami

⁵⁹ R. Tokarczyk, *Przykazania etyki prawniczej: księga myśli, norm i rycin*, Warszawa 2009, s. 9.

⁶⁰ S. Grodziski, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004, s. 7–16.

⁶¹ B. Bładowski, *Sędzia cywilista. Rola i zadania. Metodyka pracy. Wzory czynności z komentarzem*, Warszawa 1999, s. 31–33.

⁶² J. Mokry, *Osobowość sędziego a niezawisłość sędziowska* (w:) *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga ku czci prof. Zb. Resicha*, Warszawa 1985, s. 211.

praworządności, utrwalonymi w społeczeństwie wzorcami etyki i moralności oraz słuszne i właściwe korzystanie z insygniów władzy sędziowskiej. Sędziowie muszą pamiętać, iż swoją postawą wyrażają godność urzędu. Ich decyzje procesowe wpływają na sytuację faktyczną i prawną uczestniczących w postępowaniu stron, pełnomocników, przedstawicieli ustawowych, przedstawicieli organizacji publicznych czy społecznych.

Zachowanie określone mianem kultury sądenia przejawia się w kilku aspektach. Sędzia jest obowiązany przede wszystkim dbać o właściwy poziom stosowanych procedur. W odniesieniu do stron i innych osób biorących udział w postępowaniu powinien zachować godną postawę. Kultura sądenia powinna przejawiać się w używaniu języka adekwatnego do zajmowanej pozycji. Na krytykę zasługuje korzystanie ze słownictwa o charakterze ironicznym czy polemicznym, z którego mogłoby wynikać, iż sędzia z góry zajął stanowisko co do kwestii będących przedmiotem rozstrzygnięcia w sprawie. Konieczne jest zachowanie neutralności w każdej sytuacji, która będzie mieć miejsce przed sądem. Nie należy przy tym mylić ze stronniczością konkretnych działań podejmowanych przez przewodniczącego w czasie rozprawy, polegających na odebraniu głosu w sytuacji jego nadużycia przez przemawiającego czy uchylenia pytania (art. 155 § 2 k.p.c.). Są to bowiem działania należące do kompetencji przewodniczącego i dopuszczalne przez prawo dla zapewnienia należytego porządku posiedzenia. Nie wyrażają one w żadnym razie wrogości czy negatywnego nastawienia wobec ich adresata.

Sędzia nie powinien wyrażać publicznie opinii na temat postępowania, które aktualnie toczy się lub będzie się toczyć przed sądem⁶³. Wszelkie własne uwagi w tym przedmiocie musi zachować dla siebie i pod żadnym pozorem nie wolno mu ich uzewnętrzniać. Jego działania charakteryzować musi szeroko pojmowana „rozumiałość” i „jasność” dla stron. Dotyczy to w szczególności wyjaśnień kwestii proceduralnych, a także motywów orzeczenia. Każda czynność sędziego nieprzychylna stronie nie będzie przez nią odebrana jako wyraz osobistej niechęci wówczas, gdy zostanie umiejętnie wyjaśniona i uzasadniona. Istotnym zadaniem sędziego jest przekonanie audytorium rozstrzygnięcia o jego słuszności i racjonalności. Stanowi to wyraz realizacji funkcji wychowawczej sądu. Chodzi tu o uzasadnienie ujawniające, na jakiej podstawie, za pomocą jakiego toku roz-

⁶³ Zob. § 13 ZZEZS.

mowania został przyjęty określony wniosek⁶⁴. W przeciwnym bowiem razie uzasadnienie oparte na tzw. oczywistości wynikania będzie uznane za pseudouzasadnienie. Sędzia powinien wystrzegać się sformułowań wykraczających poza rzeczową potrzebę uzasadnienia swojego stanowiska, które mogłyby naruszać godność lub честь innych podmiotów⁶⁵. Każde słowo wypowiedziane przez sędziego ma bowiem swoją wagę i może wywoływać skutki w sferze praw i obowiązków podmiotów postępowania.

To sądy w głównej mierze determinują kierunek myślenia i wskazują *modus procedendi* w procesie interpretacji prawa⁶⁶. Zdaniem T. Romer i M. Najdy, sprowadzanie jednakże roli sędziego do urzędnika, którego należy ściśle kontrolować, stanowiłoby zagrożenie dla bezstronności sędziego i sprawiedliwości rozstrzygnięcia, a ponadto byłoby swego rodzaju logicznym absurdem. Sędzia jest bowiem z samej definicji osobą godną zaufania, której nie trzeba kontrolować⁶⁷. Zdolność sędziego do zachowania bezstronności, polegającej na wyzbyciu się własnych przekonań dla potrzeb konkretnej sprawy, często bywa przejawem jego kultury prawnej, nie zaś normatywnych nakazów i zakazów. W doktrynie podnosi się ponadto, iż postulat „wyselekcjonowania” sędziego całkowicie wolnego od określonych poglądów i przekonań byłby nie tylko nierealny, ale i niepożądany⁶⁸. Niewątpliwie doświadczenie sędziowskie zdobyte na przestrzeni lat jest często pomocne dla właściwej oceny konkretnego przypadku. Konieczne jest natomiast odróżnienie forsowania własnych przekonań od pożądanego wykorzystywania słusznych instrukcji płynących z praktyki prawniczej.

⁶⁴ W.N. Eskridge, *Textualism, the Unknown Ideal?*, Michigan Law Review 1998, nr 96, s. 1542; J. Engberg, *Legal Meaning Assumptions – What are the Consequences for Legal Interpretation and Legal Translation?*, International Journal for the Semiotics of Law 2002, nr 15, s. 387; R. Sarkowicz, *Autorytet a obiektywna interpretacja tekstu (w:) Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*, red. G. Skąpska, Kraków 1992, s. 198–199.

⁶⁵ Zob. § 11 ust. 1 i 2 ZZZES.

⁶⁶ Z. Duniewska, *Nurty i tendencje wykładni prawa administracyjnego*, PPP 2007, nr 11, s. 9.

⁶⁷ T. Romer, M. Najda, *Etyka dla sędziów. Rozważania*, Warszawa 2007, s. 8–9.

⁶⁸ S. Paweła, *Zasada niezawisłości...*, s. 144.

Rozdział II

Kształtowanie się instytucji wyłączenia sędziego – rys historyczny

2.1. Prawo rzymskie i okres pojustyniański

Sięgając do genezy instytucji wyłączenia sędziego, a także generalnych wzorców, którymi od zamierzonych czasów obowiązany był kierować się sędzia wymierzający sprawiedliwość, należy powrócić do źródeł. W tej materii w kręgu badań znajduje się przede wszystkim prawo rzymskie, które stanowi podwaliny porządku prawnego zarówno państw Europy średniowiecznej, nowożytnej, jak i współczesnej⁶⁹.

W tekstach kodyfikacji justyniańskiej odnaleźć można kluczowy termin *iudicium*. Próba jego definicji stanowiła przedmiot zmagania zarówno glosatorów czasów rzymskich, jak i pojustyniańskich komentatorów ze szkoły legistów i kanonistów⁷⁰. E. Szymoszek, analizując poglądy Azona, Placentina, Odofredusa, Accursiusa czy Izydora z Sewilli, zwrócił uwagę, iż bolońscy glosatorzy odnosili termin *iudicium* do znamiennej roli sędziego jako uczestnika procesu o szczególnym statusie, wyposażonego w atrybuty mające gwarantować sprawiedliwe rozstrzygnięcie konkretnej sprawy. W tezach tych glosatorów znajduje się istota *officium iudicis*. Łączy ona uprawnienia oraz obowiązki sędziego, by wnikliwie rozważyć wszystkie okoliczności sprawy, celem zapewnienia wszechpanowania słuszności. Podkreślono tam, iż sędzia nie powinien działać pod wpływem strachu ani korzyści, nie powinien kierować się nienawiścią ani jakimkolwiek in-

⁶⁹ W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009, s. 69.

⁷⁰ E. Szymoszek, *Iudex w literaturze procesowej XII – XII wieku (w:) Acta Universitatis Wratislaviensis*, Wrocław 1992, Prawo CCXIV, s. 43 i n. i podane tam źródła.

nym uczuciem wobec strony⁷¹. Istotną gwarancją była możliwość uniknięcia sytuacji, w której sędzia z różnych przyczyn nie będzie mógł dać rękojmi właściwego rozstrzygnięcia⁷², o czym mowa poniżej.

W okresie ustawy XII tablic nagminnym procederem sądownictwa było wręczanie korzyści majątkowych sędziemu rozstrzygającemu sprawy cywilne. System gwarancji przed niesprawiedliwymi wyrokami stanowił reżim odpowiedzialności sędziego na gruncie *ius civile*, jak również odpowiedzialności karnej za korupcję⁷³. Ten ostatni wprowadzał dotkliwe sankcje represyjne za proceder przekupstwa, sprzeniewierzający się zasadzie uczciwości sędziowskiej. Represje prowadziły do utraty obywatelstwa, a nawet śmierci⁷⁴.

Już z cesarskiej konstytucji Konstantyna (okres rzymskiego procesu formułkowego – *per formulas*, III w. p.n.e.) wynikała możliwość uchylenia się od rozstrzygnięcia sądu zwyczajnego niebudzącego zaufania⁷⁵. Konstytucja Konstantyna nie rozstrzygała jednak definitywnie, z jakich przyczyn mogło nastąpić wyłączenie sędziego. Nie można było bowiem jednoznacznie stwierdzić, iż chodziło tu jedynie o powód wywołany okolicznościami przewidzianymi przez prawo. W doktrynie uznaje się, iż konstytucja Konstantyna przyznawała stronie prawo do uchylenia się od rozstrzygnięcia sądu zwyczajnego w sytuacji, gdy sąd ten był niegodny zaufania. Ówczesni autorzy nie odróżniali jednak wyraźnie braku zdolności do sprawowania urzędu sędziowskiego w ogóle od możliwości sądzenia w danej sprawie. Tym samym nie odróżniano zarzutu niekompetencji sędziego od wniosku o wyłączenie od udziału w danej sprawie sędziego kompetentnego, który był niegodny zaufania⁷⁶. Dopiero V. Scialoja odróżnił zarzuty odnoszące się *alla competenza del giudice* od zarzutów *alla*

⁷¹ Tamże, s. 102 i n.

⁷² Zob. E. Szymoszek, *Gwarancje bezstronności sędziego w procesie rzymskim* (w:) Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 583, Prawo CIII, Wrocław 1982, s. 3 i n.; tenże, *Iudex suspectus w poglądach legistów i kanonistów XII – XIII w.* (w:) Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 642, Prawo CX, Wrocław 1982, s. 3 i n.

⁷³ Nie sposób bowiem wyobrazić sobie sędziego, który przyjął korzyść majątkową, by niesłusznie skazać w procesie karnym, a pełniąc funkcję sędziego w procesie cywilnym, okazał się człowiekiem nienagannie moralnym – T. Palmirski, *Prawnokarna odpowiedzialność sędziego źle wypełniającego swoje officium*, ZP UKSW 2004, z. 4.1, s. 27–28; M. i J. Zabłoccy, *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, Warszawa 2000, s. 64.

⁷⁴ *Iudex* lub *arbiter* orzekający zgodnie z życzeniem tego, od kogo otrzymywał pieniądze – jak podaje Aulus Gellius – skazywany był na karę śmierci – M. i J. Zabłoccy, *Ustawa XII Tablic...*, s. 64–65.

⁷⁵ E. Szymoszek, *Iudex w literaturze...*, s. 160 i n. i podane tam źródła.

⁷⁶ Tamże, s. 159–160.

*sua persona*⁷⁷. Sędzia mógł nie budzić zaufania chociażby z przyczyn wynikających ze szczególnej procedury wyboru (*electio, Auswahl*) sędziego, jako zwierzchnika procesowego. Strony przyszłego postępowania mogły dokonać wyboru piastuna stanowiska arbitra ze specjalnej listy sędziów będących głównie senatorami (*album iudicium selectorum*)⁷⁸. Z reguły to powód, korzystając z listy, proponował pozwanemu osobę sędziego, aż do uzyskania konsensusu. Dopiero w braku uzgodnienia wprowadzano losowanie (*sortitio, Losentscheid*). Procedura ta wydaje się szczególnie daleka od dzisiejszych standardów niezależności i niezawisłości sędziów.

W późniejszym okresie procesu kognicyjnego (*extraordinaria cognitio*, III w. n.e.) ukształtowała się praktyka wyłączenia sędziego poprzez odwołanie się od wyroku nieuczciwego sędziego w drodze apelacji (*appellatio*). W późniejszym okresie instytucja ta zyskała nazwę *provocatio* i terminów tych zaczęto używać synonimicznie⁷⁹. A. Tarwacka dowiodła, iż apelacja prawdopodobnie została zlikwidowana na mocy konstytucji Konstantyna z 331 r. n.e. jako ograniczenie cesarskiej godności⁸⁰. Jak wskazali K. Amielańczyk i J. Zawrot, w dominancie (okres procesu kognicyjnego) wprowadzono rozwiązanie przypominające współczesną instytucję wyłączenia sędziego, oparte na regule *nemo est iudex in causa sua*, wywodzącej się z konstytucji z 376 r. n.e. cesarzy Valensa, Gracjana i Walentyniana⁸¹. Sądzenie własnej sprawy uznano wówczas za sprzeczne z zasadami słuszności (*aequitas*)⁸². W okresie upowszechniania procesu kognicyjnego, za-

⁷⁷ V. Scialoja, *Esercizio e difesa dei diritti. Procedura civile romana*, Rzym 1894, s. 416, podaje za: E. Szymoszek, *Iudex w literaturze...*, s. 187.

⁷⁸ P. Jörs, W. Kunkel, L. Wenger, *Römisches Recht*, Berlin–Heidelberg–New York–London–Paris–Tokyo 1987, s. 526.

⁷⁹ A. Tarwacka, *O urzędzie prefekta pretorianów – 11 tytuł 1 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, ZP UKSW 2011, z. 11.2, s. 429.

⁸⁰ A. Tarwacka wskazała dalej, iż jedyną możliwością, która pozostawała stronie po niekorzystnym wyroku prefekta, była *supplicatio* skierowana do princepsa. Dochodziło wówczas do cesarskiego przekazania sprawy do ponownego rozpatrzenia nowemu prefektowi, następcy poprzednika na urzędzie. Wyrok prefekta podlegał natomiast *restitutio in integrum*, o czym pisał jurysta Hermogenianus (D. 4.4,17) *praefecti etiam praetorio ex sua sententia in integrum possunt restituere, quamvis appellari ab his non possit*. Twierdził on, że *appellatio* stanowi skargę na niesłuszność wyroku (*iniquitatis sententiae querellam*), a *restitutio* – prośbę o wybaczenie własnego błędu (*erroris proprii veniae petitionem*) lub oskarżenie o oszustwo przeciwnika procesowego (*adversarii circumventionis allegationem*). Jak podał Ulpian (D. 4.4,18 pr.), *restitutio* w sprawie wyroku urzędnika wyższego nie mógł przeprowadzić urzędnik niższy – zob. A. Tarwacka, *O urzędzie...*, s. 429–430.

⁸¹ K. Amielańczyk, J. Zawrot, *Nemo iudex in causa sua. Wyłączenie sędziego w polskim postępowaniu cywilnym*, GSP 2011, t. XXVI, s. 63–64.

⁸² Tamże, s. 64.

równy w Digestach, jak i Instytucjach Justyniana, występował termin *recusare*, tłumaczony jako: wzbraniać się, protestować, sprzeciwiać się. Termin ten odnoszono do różnych kontekstów (*recusare actionem*, *recusare hereditatem*), dopiero zaś w konstytucjach kodeksowych pojawił się w odniesieniu do sędziego, jako *recusare iudicem*⁸³. Justynian rozstrzygnął ostatecznie kwestię trybu wyłączenia sędziego. Żądanie wyłączenia sędziego, pod rygorem oddalenia wniosku, możliwe było tylko do momentu *litis contestatio* – wdania się w spór, i to z uwagi na poważne, istotne przyczyny. Strona musiała zwrócić się do cesarza z wnioskiem o wyłączenie danego sędziego i przekazanie sprawy do rozpoznania komu innemu (*ad alium currere*). Cesarz zaś po uznaniu zasadności wniosku postanawiał wyznaczyć albo innego sędziego, albo sędziego dodatkowego, dla wspólnego rozstrzygnięcia sprawy wraz z sędzią, którego dotyczył wniosek o wyłączenie⁸⁴.

2.2. Epoka średniowiecza

W średniowiecznych poglądach przedstawicieli doktryny szkół legistów i kanonistów odnajdujemy dalszą, szeroką interpretację kodyfikacji justyniańskiej i całej rzymskiej spuścizny. U schyłku XII w. średniowieczni znawcy prawa rzymskiego wywodzili, iż należy wyłączyć sędziego wrogo nastawionego wobec jednej ze stron. Nowością było potraktowanie instytucji wyłączenia sędziego jako jednego z rodzajów ekscepcji. Podobnie jak inne *exceptiones dilatoriae*, zarzut stronniczości sędziego musiał zostać podniesiony przed rozpoczęciem sporu. Wyjątkowo jednak dopuszczano powołanie się na zarzut stronniczości sędziego także w toku procesu. Próba zwrócenia procesu na tory sprawiedliwości było postulowane ustanowienie biskupa, który wraz z „podejrzanym” sędzią miałby rozstrzygnąć sprawę do końca. Wśród kanonistów nie było natomiast zgody co do kwestii podmiotu upoważnionego do decydowania o wyłączeniu i wyznaczeniu nowego sędziego. Papież Aleksander III wywodził, iż wybór innego sędziego przysługuje stronom. Papież Innocenty IV decyzję w tym względzie oddawał biskupowi – to biskup przekazywał sprawę wyższemu sądowi albo delegował innego sędziego do rozpoznania sprawy. Papież In-

⁸³ E. Szymoszek, *Iudex w literaturze...*, s. 186.

⁸⁴ Tamże, s. 161 i podane tam źródła.

nocenty III głosił zaś, iż dopiero w braku zgodnego stanowiska stron, to sędzia, którego dotyczyły zarzuty stronnictwa, mógł delegować innego sędziego do rozpoznania danej sprawy⁸⁵.

Przyczyna wyłączenia sędziego miała zostać udowodniona. Kwestia ta początkowo nie budziła wątpliwości. Uznawano jedynie, że udowodnienie może zostać pominięte w przypadku, gdy brak obiektywizmu sędziego jest oczywisty i nie budzi żadnych wątpliwości⁸⁶. Od roku 1123 – I soboru laterańskiego, potwierdzono ostatecznie regułę, w myśl której przy składaniu pisemnego wniosku o wyłączenie sędziego należało podać uzasadnioną przyczynę tego wyłączenia (poglądy Tankreda z Hauteville⁸⁷).

Do dyspozycji strony pokrzywdzonej nieuczciwym postępowaniem sędziego rozstrzygającego daną sprawę pozostawały także inne środki prawne. Nie sposób nie wspomnieć o skardze powszechnej (*actio popularis*). Skarga powszechna znana była już w antycznym postępowaniu sądowym. Wnoszono ją co do zasady w formie ustnej, a w niektórych przypadkach także w formie pisemnej⁸⁸.

Na gruncie powyższych rozważań widać, jak wielką wagę przykładano do zagadnienia rzeczywistej rękoi bezstronności procesu już od najdawniejszych czasów. Należy mieć jednak na uwadze, iż potrzeby praktyki sądowej zmusiły do poszukiwań lepszych, bardziej precyzyjnych rozwiązań, będących w stanie sprostać zagrożeniom bezstronności sędziego.

2.3. Epoka nowożytna

W epoce nowożytnej dużo miejsca poświęcono formułowaniu postulatów dotyczących szczególnych kwalifikacji sędziego. W zasadzie od XVI w. w procesie polskim ugruntowała się zasada niezawisłości sędziowskiej. W okresie demokracji szlacheckiej deputaci – obieralni przedstawiciele szlachty i duchowieństwa m.in. do władz sądowniczych – musieli składać przysięgę, iż „nie są sługami rękodajnymi ani jurgieltnikami”⁸⁹ któ-

⁸⁵ Tamże, s. 168 i n. oraz podane tam źródła.

⁸⁶ Tamże, s. 170 i n. oraz podane tam źródła.

⁸⁷ Tamże, s. 178.

⁸⁸ B. Lesiński, W. Rozwadowski, *Historia prawa sądowego. Zarys wykładu*, Poznań 1992, s. 34.

⁸⁹ Słowo pochodzenia niemieckiego: *Jahr* – rok, *Geld* – pieniądze, najemnik, sprzedawczyk, osoba otrzymująca coroczny żołd – W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1999, s. 244.

rego pana”⁹⁰. Dla zapewnienia niezawisłości, już od czasów średniowiecza sędzia nie mógł dostąpić godności starosty. Od ok. 1562 r. wykluczono możliwość łączenia dwóch starostw sądowych. Od 1764 r. zdecydowano, iż komisarz sądowy nie może być deputatem, od 1768 r. zaś niedopuszczalne było równoczesne piastowanie przez sędziego funkcji granicznych. Wymagano również braku krewnego lub powinowatego strony postępowania w składzie sądu orzekającego⁹¹. Warunek ten został początkowo zaproponowany przez Gabriela Taszyckiego, w latach 1791–1793 zaś dokonano jego wprowadzenia do reguł powszechnie obowiązującego prawa. Powyższy wymóg wykluczał jako kandydata na sędziego tego, kto w danym składzie sądu miał teścia, zięcia, szwagra, czy też ogólniej – każdą osobę posiadającą to samo imię. Warto nadmienić, iż kryterium to funkcjonowało na Litwie już od 1764 r. i słusznie zostało później wprowadzone również na tereny Rzeczypospolitej Polskiej⁹².

Obowiązek niesądzenia własnych spraw powstał już w średniowieczu, w epoce nowożytnej zaś został rozszerzony i ugruntowany. Pod pojęciem niesądzenia własnych spraw wymieniano wiele okoliczności faktycznych, analogicznych niekiedy do regulacji ustawodawczych aktualnego przepisu art. 48 § 1 k.p.c. Do pojęcia własnej sprawy zaliczono bowiem czynności dotyczące bezpośrednio konkretnego sędziego, jego żony, dzieci, pupilów (od 1768 r.), rodziców, braci oraz służby. J. Rafacz podkreślił, iż zasada niesądzenia własnych spraw już w wiekach średnich pozwalała na odsunięcie sędziego od orzekania w sytuacji, gdy przedmiot sprawy dotyczył go bezpośrednio. W epoce nowożytnej dookreśleniu uległ zbiór sytuacji wyłączających sędziego od sądzenia spraw danej kategorii, z uwagi na związek sędziego z samą sprawą. Ugruntowaniu uległ wówczas zakaz sądzenia spraw własnych, pod którym to pojęciem kryły się wówczas sprawy samego sędziego, a ponadto jego żony⁹³ oraz własnych dzieci. W 1768 r., zgodnie z zasadą *nemo iudex in causa sua*, wzbogacono tenże katalog o sprawy pupili sędziego, w późniejszym okresie zaś o sprawy rodziców i braci. Dostrzec można, iż z biegiem lat pojęcie własnej sprawy poddawano coraz szerzej interpretacji. Potwierdza to dodatkowo fakt, iż

⁹⁰ J. Rafacz, *Dawny proces polski*, Warszawa 1925, s. 58.

⁹¹ Tamże, s. 56 i n.

⁹² Tamże.

⁹³ W epoce nowożytnej bowiem jednym z obowiązków nałożonych na sędziów był „obowiązek płci męskiej”, a zatem jedynie mężczyzna mógł piastować urząd sędziowski. Zob. J. Rafacz, *Dawny proces...*, s. 52 i 53.

do tej samej kategorii spraw zaliczono także sprawy z ewikcji (poręki) i sukcesji⁹⁴. W XIX w. tzw. ujemne warunki przy wykonywaniu urzędu sędziowskiego, w zakresie analizowanej podstawy wyłączenia, odwoływały się do zakazu sądenia spraw teścia, szwagra, osoby, z którą sędzia był zaręczony, czy też krewnych do trzeciego stopnia⁹⁵.

Od spraw „własnych” odróżniano sprawy, których rozstrzygnięciem sędzia był jedynie „zainteresowany”. Także w takich sytuacjach konsekwencją pozostawało wykluczenie sędziego od rozpoznawania danej sprawy. J. Rafacz podał następujący katalog spraw, których rozstrzygnięciem sędzia był „zainteresowany”:

- a) deputat reprezentujący dane województwo był wyłączony od rozpoznawania spraw dotyczących tego województwa, które toczyły się w trybunale głównym;
- b) deputat duchowny był wyłączony od rozpoznawania spraw dotyczących własnej kapituły;
- c) deputat danego trybunału nie mógł rozpoznawać spraw, które podlegały jego właściwości w okresie, gdy pozostawał sędzią ziemskim lub grodzkim i były wówczas przez niego rozstrzygane, a następnie trafiły do trybunału na skutek złożenia apelacji;
- d) w zakresie spraw rozstrzyganych w trybunale skarbowym deputat danego województwa, z którego poborca zdawał rachunek, nie miał prawa uczestnictwa w głosowaniu;
- e) również w zakresie właściwości trybunału skarbowego, szef pułku chorągwi będący równocześnie deputatem nie mógł uczestniczyć w rozpoznaniu sprawy dotyczącej jego rachunków⁹⁶.

⁹⁴ Tamże, s. 62.

⁹⁵ Regulacja zawarta w Tymczasowej organizacji sądów z dnia 6 czerwca 1807 r., zob. J.A. Goclon, *Polska na królu pruskim zdobyta. Ustrój, administracja i sądownictwo doby Komisji Rządzącej w 1807 roku*, Wrocław 2002, s. 172. Kodeks postępowania cywilnego z 1825 r. obowiązujący w Królestwie Polskim przewidywał wyłączenie, gdy sędzia był krewnym lub powinowatym choćby jednej stron do stopnia wnuków braterskich włącznie, jak również „jeżeli żona sędziego jest krewną lub powinowatą jednej ze stron, albo sędzia jest krewnym lub powinowatym żony jednej ze stron w stopniu jak wyżej, jeżeli żona żyje lub jeżeli po zmarłej istnieją dzieci, jeżeli zaś umarła bezdzietnie, teść, zięć ani szwagrowie nie będą mogli sądzić. Rozporządzenie odnoszące się do żony zmarłej znajduje i zastosowanie do żony rozwiedzionej, jeżeli istnieją dzieci z małżeństwa ustalego”. Sędzia pokoju (podsądek) podlegał natomiast wyłączeniu, jeżeli był krewnym, powinowatym jednej ze stron aż do stopnia brata stryjecznego, wujecznego lub ciotecznego włącznie – szerzej zob. S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskiem*, t. 2, Warszawa 1861, s. 186, 292–293.

⁹⁶ J. Rafacz, *Dawny proces...*, s. 63.

Do ważnych obowiązków sędziego należało zachowanie bezstronności i wystrzeganie się przekupstwa. Za ich naruszenie groziła kara utraty godności i prawa do sprawowania funkcji urzędowych. Co istotne, sam przekupujący był uprawniony do złożenia skargi na przekupnego sędziego, wraz z roszczeniem zwrotu kosztów postępowania oraz żądaniem nałożenia na sędziego kary grzywny. Gwarancję przestrzegania omawianych obowiązków stanowiło złożenie przez sędziego właściwej przysięgi oraz funkcjonowanie w praktyce pewnych zakazów. W celu uniknięcia przekupstwa w czasie sprawowania urzędu sędzia nie mógł nabywać, sprzedawać ani zastawiać mienia zarówno we własnym, jak i pod cudzym imieniem, pod rygorem nieważności takich transakcji. Udowodnienie przekupstwa, niespełniania obowiązków sędziowskich czy utraty warunków wymaganych dla piastowania funkcji sędziowskich (np. infamii), powodowały zgąśnienie urzędu sędziego⁹⁷.

Warto wreszcie skoncentrować uwagę na instytucji nagany sędziego, będącej skutkiem niesprawiedliwego wyroku. Jak wynika z definicji tego pojęcia, nagana skierowana była bezpośrednio przeciw rozstrzygnięciu, lecz w sposób pośredni dotykała także osoby sędziego. Nagana (inaczej: *motio iudicis, increpatio, vituperatio*) znana była już w średniowieczu. Wówczas odrzucała wpływ woli sędziego na dokonanie naganionego zachowania, a dostrzegała jedynie jego skutek. Początkowo stanowiła zarzut przeciwko czci sędziego i pozbawiała go pozycji obywatelskiej. Od 1465 r. nagana posiadała wymiar majątkowy i wyrażała się w stosownej dolegliwości pieniężnej. Po 1538 r. zaczęto natomiast zrównywać ją z apelacją. W okresie średniowiecza nagana była możliwa tylko w ściśle określonych sytuacjach. Kluczowe zagadnienie stanowi dopuszczalność nagany. Nagana była dopuszczalna jedynie bezpośrednio po ogłoszeniu wyroku. Pokrzywdzony składał ją sędziemu za pośrednictwem woźnego sądowego. Kolejnym warunkiem nagany było złożenie koczku, dla zabezpieczenia sędziego w razie jego zwycięstwa. W przypadku wygrania przez sędziego procesu o naganą lub utrzymania wyroku przez wyższą instancję, kocz stawał się własnością sędziego. Kocz składano początkowo w skórach zwierzęcych, później w pieniądzu, w wysokości zależnej od godności i pozycji naganionego sędziego.

Dawny proces dopuszczał naganą w każdej sprawie dowolną ilość razy, wobec sędziów, względem których pokrzywdzony uważał to za ko-

⁹⁷ Tamże, s. 64 i n.

nieczne, i od każdego rozstrzygnięcia. W epoce nowożytnej strona samodzielnie zgłaszała naganę. Po 1543 r. naganę można było wnosić jedynie od wyroków ostatecznych. Nagana miała charakter suspensywny. Do 1465 r. sędzia naganiony nie mógł sprawować swoich obowiązków i zmuszony był ustąpić z urzędu. Po 1465 r. skutki nagany uległy zmianie. Sędzia mógł dalej piastować urząd, lecz nie mógł rozstrzygać tej sprawy, w której nagana została podniesiona. Postępowanie naganne zmierzało do tego, by sprawę nagany rozpoznawał sąd lub sędzia wyższy. Postępowanie to miało się odbyć szybko, sprawnie i nie mogło być odkładane w czasie⁹⁸.

Z. Pazdro, analizując sądownictwo lat konfederacyjnych (1672–1673 r.), zaznaczył, iż z nagany sędziego – znanej już wcześniej w procesie polskim – wykształcił się nowy środek prawny przeciwko wyrokowi, a mianowicie mocja⁹⁹. W literaturze przedmiotu widać problem natury prawnej mocji oraz rozbieżności w zakresie jej korelacji z apelacją. Jedni autorzy przyznawali bowiem mocji charakter ewentualnego środka zastępczego wobec apelacji¹⁰⁰, inni zaś wyraźnie odróżniali te dwa środki prawne służące przeciwko wyrokom¹⁰¹. Nie zagłębiając się w powyższe rozważania, a powracając w sferę funkcji mocji, A. Abramski zwrócił uwagę, iż w sądach konfederacji z 1672 r. mocja nie posiadała już charakteru naganego wobec godności sędziów. Nadal jednak konsekwentnie podawała w wątpliwość ich bezstronność, wiarygodność i obiektywizm¹⁰².

2.4. Okres zaborów

2.4.1. Zabór pruski

Procedura cywilna ziem zaboru pruskiego została ujednolicona Powszechną ordynacją sądową dla państw pruskich z 1793 r. (*Allgemeine Gerichtsordnung*), obowiązującą do 1877 r. Dnia 14 lutego 1807 r. Komisja

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Z. Pazdro, *Sądy konfederacyjne z r. 1672–1673*, Kwartalnik historyczny 1900, nr 14, s. 436.

¹⁰⁰ S. Kutrzeba, *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*, Lwów–Warszawa–Kraków 1927, s. 111; J. Rafacz, *Nagana sędziego w dawnym procesie polskim*, Lublin 1922, s. 140 i n.

¹⁰¹ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, Warszawa 1784, s. 129; J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII wieku*, cz. I, Wrocław 1958, s. 197–198; Z. Zdrójkowski, *Proces ziemski* (w:) *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, Warszawa 1966, s. 398.

¹⁰² A. Abramski, *Sądownictwo podczas konfederacji w Polsce (1672–1793)*, Katowice 1986, s. 138–139.

Rządząca uchwaliła urządzenie tymczasowego, skróconego postępowania sądowego, utrzymując jednocześnie procedurę pruską cywilną z 1793 r.

Warto rozważyć zasady funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości sprecyzowane na terytorium zaboru pruskiego w uchwale o tymczasowej organizacji sądów z dnia 6 czerwca 1807 r.¹⁰³ Uchwała ta wymieniała okoliczności, których zaistnienie sprawiało, iż wykonywanie przez sędziego czynności z zakresu wymiaru sprawiedliwości było niedopuszczalne. Zgodnie z tym aktem prawnym sędzia podlegał wyłączeniu i nie mógł prowadzić procesu, gdy:

- a) w składzie sądzącym zasiadali jego krewni pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia;
- b) sam sędzia był krewnym pierwszego, drugiego lub trzeciego stopnia jednej ze stron;
- c) jedną ze stron procesu był teść sędziego;
- d) jedną ze stron procesu był jego szwagier;
- e) był zaręczony z osobą, która miała być osądzona w postępowaniu;
- f) w przedmiocie procesu udzielał już wcześniej porady;
- g) w sprawie, którą prowadził, miał zostać powołany w charakterze świadka.

Gwarancją bezstronności sędziego był obowiązek powstrzymywania się od jakichkolwiek „podejrzanych stosunków” ze stronami i ich adwokatami. Zakazano udzielania stronom wszelkich porad prawnych w kwestii postępowania. Niesprawiedliwości wyroku, stronniczości czy braku obiektywizmu nie był władny zrewidować żaden inny sąd. Z uwagi na respektowaną zasadę niezawisłości sędziowskiej dotyczyło to także sądów wyższej instancji.

Niedochowanie wytyczonych obowiązków powodowało nałożenie kary. Nawet dobrowolne zrzeczenie się przez sędziego sprawowanego urzędu nie było w stanie jej złagodzić. Tytułem sankcji ustalono: pozbawienie piastowanej funkcji sądenia, powinność uiszczenia należnego odszkodowania, jak również inne kary przewidziane przepisami prawa. Należało zwrócić uwagę na możliwość zwrócenia się przez sędziego do sądu apelacyjnego w razie jakichkolwiek wątpliwości, które wyłoniły się w związku z toczącym się postępowaniem. Ostatnim ogniwem była Dyrekcja Sprawiedliwości, do której należał decydujący głos w sprawie skutków naruszenia obowiązków sędziego. Uregulowanie to mogło skutecznie przy-

¹⁰³ J.A. Goclon, *Polska na królu pruskim zdobyta...*, s. 172.

czynić się do ograniczenia niesprawiedliwych wyroków, jak również zredukowania sytuacji niewywiązywania się z nałożonych powinności sędziowskich. Złamanie warunków sprawowania rzetelnego wymiaru sprawiedliwości groziło również zawieszeniem sędziego w wykonywaniu obowiązków. Podstawą zawieszenia było doniesienie dwóch trzecich członków tworzących daną magistraturę. Zawieszenia dokonywała Dyrekcja Sprawiedliwości w drodze polecenia.

Warto nadmienić, iż sędziowie w zakresie swego urzędu byli nieusuwalni. Wątpliwości mógł nasuwać skutek sytuacji, gdy sędzia z różnych przyczyn nie był zdolny uczestniczyć w danym postępowaniu. W myśl postanowień uchwały o tymczasowej organizacji sądów z dnia 6 czerwca 1807 r. to sąd wyższej instancji podejmował w tym przedmiocie właściwe rozstrzygnięcie. Co do zasady włączano wówczas do kompletu sądzącego tych sędziów, którzy sprawowali wymiar sprawiedliwości w sądach niższego rzędu¹⁰⁴.

2.4.2. Zabór rosyjski

Konstytucja Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 r. gwarantowała niezależność sądownictwa i – poza okolicznościami wyjątkowymi – nieusuwalność sędziów¹⁰⁵. Przepisy tego aktu prawnego przewidywały, iż sądownictwo jest konstytucyjnie niepodległe. Przez niepodległość rozumiano służącą sędziemu wolność oświadczenia swego zdania, bez ulegania wpływowi władzy najwyższej i ministerialnej lub jakimkolwiek innemu względowi. Sędzia podczas toczącego się postępowania nie mógł sprzyjać żadnej ze stron. Powinien starać się zachować jak największą bezstronność. Gdyby zaś sędzia wzbraniał się przed bezstronnym wymierzeniem sprawiedliwości, skarżący był uprawniony szukać pomocy w sądzie wyższej instancji. Sąd ten władny był podjąć decyzję procesową rozstrzygającą problem braku bezstronności. Decyzja ta mogła dotyczyć zastosowania ustawowych środków przymusu, odebrania procesu stronniczemu

¹⁰⁴ Tamże, s. 173.

¹⁰⁵ P. Jurek, *Historia państwa i prawa polskiego, źródła prawa, sądownictwo. Zarys wykładu*, Wrocław 1998, s. 71; W. Witkowski, *Uwagi o zarządzie wymiaru sprawiedliwości w Polsce szlacheckiej i czasach zaborów*, Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 2000, t. 5, s. 195.

sędziemu i pociągnięcia go do odpowiedzialności lub też przekazania sprawy do rozstrzygnięcia innemu sądowi¹⁰⁶.

Należy zwrócić uwagę na podpisane przez cara Aleksandra II postanowienie o zastosowaniu rosyjskich ustaw sądowych z 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego, datowane na dzień 19 lutego/9 marca 1875 r.¹⁰⁷ Nie był to akt chwalebny, gdyż naruszał niepodważalną dziś zasadę niezawisłości sędziowskiej. Modyfikował regułę, w myśl której sędzia bez własnej zgody nie może być przeniesiony z jednej miejscowości do drugiej, zwolniony zaś inaczej niż na mocy wyroku sądu karnego. Zarówno sędziowie, jak i ławnicy mogli być na pewien czas zawieszani lub zwalniani z urzędu z uwagi na bliżej niedookreślone „szczególnie ważne przyczyny”. Nie funkcjonowała również zasada niewzruszalności sędziów pokoju¹⁰⁸. Wszelkie zmiany personalne w zakresie pionu sądownictwa pokoju oraz gminnego były dokonywane przez Ministra Sprawiedliwości, poprzez wydanie decyzji uznaniowych w porozumieniu z generałem-gubernatorem warszawskim¹⁰⁹.

Warto podkreślić, iż sama reforma cara Aleksandra II wprowadzona w 1864 r. jest przez historyków oceniana dodatnio w tym kontekście, iż dzięki niej w aparacie sądownictwa zaczęli pojawiać się młodzi sędziowie. Niektórzy spośród nich byli „absolutnie nieprzekupni”¹¹⁰. Zgodnie z cesarskim postanowieniem o zastosowaniu rosyjskich ustaw sądowych z 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego z dnia 19 lutego/9 marca 1875 r. wprowadzono zakazy w piastowaniu urzędów sędziowskich przez osoby blisko spokrewnione. Ojciec, syn, teść, zięć i rodzeni bracia nie mogli sprawować w tym samym sądzie urzędów sędziego i ławnika¹¹¹. Gdy sędzia gminny został zwolniony – czy to na własne żądanie, czy też mocą rozstrzygnięcia Ministra Sprawiedliwości – zarządzano nowe wybory na ten urząd.

¹⁰⁶ A. Dziadzio, D. Malec, *Historia prawa. Proces i wymiar sprawiedliwości w świetle źródeł*, Kraków 2000, s. 178, 184, 307.

¹⁰⁷ A. Bereza wskazał na inną datę omawianego postanowienia, a mianowicie 19 lutego/3 marca 1875 r. – zob. A. Bereza, *Sądownictwo pokojowe w guberni lubelskiej na tle Królestwa Polskiego (1876–1915)*, Lublin 2004, s. 21.

¹⁰⁸ A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995, s. 132.

¹⁰⁹ A. Bereza, *Sądownictwo pokojowe...*, s. 21 i n.

¹¹⁰ A. Chwałba, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Kraków 2006, s. 21, 25.

¹¹¹ Tamże, s. 25.